وهذا صراط ربك مستقیما

کتاب العقاید

از تصنیفات

حضرت سید السادات قدوة السالکین زبدة الواصلین مخدوم

سید اکبر حسینی المعروف به سید بڑے قدس اللہ سرہ العزیز

خلف الصدق و فرزند اکبر

حضرت سلطان العرفاء الکاملین امام الاولیاء الواصلین مخدوم

سید صدر الدین ابو الفتح محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز

رحمتہ اللہ علیہ

بہ تصحیح و اہتمام

مولوی حافظ سید عطا حسین صاحب ام اے بی ای

ناظم وظیفہ یاب سررشتہ تعمیرات سرکار عالی

در معین پریس واقع بازار عیسے میاں حیدرآباد دکن طبع شد

در سلسلۂ برکات عہد عثمانی ادامہ اللہ تبارک و تعالےٰ

از کتب خانہ روضتین گلبرگہ شریف شایع شد

جمادی الثانی ۱۳۶۶ھ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

۱ الحمد للہ الواحد الاحد الغفور الغفار والصلوٰۃ والسلام علی رسولہ سیدنا محمد الرؤف الرحیم الکریم المختار وعلی آلہ الطیبین الاطہار واصحابہ البررۃ الاخیار صلوٰۃ وسلاماً کثیراً متواتراً ما دام اللیل والنہار۔

۲ حضرت سلطان الاولیا سید محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز قدس اللہ سرہ العزیز کے فرزند اکبر حضرت سید السادات سید محمد اکبر حسینی علیہ الرحمۃ کی کثیر المنفعت کتاب تبصرۃ الاصطلاحات الصوفیہ ربیع الاول ۱۳۶۵ھ میں طبع ہو کر شائع ہو چکی ہے اب انکی یہ دوسری تصنیف جو کتاب العقائد کے نام سے موسوم کی گئی ہے کتب خانہ روضتین گلبرگہ شریف کی جانب سے طبع کرائی گئی اور شائع کیجاتی ہے۔ ہمارے عزیز اور نہایت محترم کرمفرما نواب حبیب محمد صاحب صوبہ دار صوبہ گلبرگہ شریف دام مجدہم کو حق سبحانہ وتعالیٰ اجر عظیم مرحمت فرمائے کہ انکی خاص توجہ فرمائی کے باعث رقم فراہم ہوگئی اور یہ کتاب مستطاب طبع ہوسکی اور میرے خاص عنایت فرما مولانا حافظ قاری محمد حامد صدیقی صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ پروفیسر دینیات گلبرگہ کالج و مہتمم اعزازی مدرسہ و کتب خانہ روضتین کے عمر اور علم و فضل کو خدائے ذوالجلال وسیع تر فرمادے کہ انہوں نے اس بارہ میں نہایت گہری دلچسپی لی۔

۳ تبصرۃ الاصطلاحات الصوفیہ کے مقدمہ میں ہم نے حضرت سید محمد اکبر حسینی قدس سرہ مصنف کتاب مذکور کے سوانح حیات کو جسقدر کہ صحیح مل سکے لکھدیا ہے اور انکی تصانیف کا ذکر بھی صراحت سے کردیا ہے اسلئے اب مکرر لکھنے کی ضرورت نہیں ہے۔ تذکرہ نویسوں نے لکھا ہے کہ حضرت خواجہ بندہ نواز قدس سرہ نے عقائد اہل سنت میں ایک رسالہ خود تصنیف کرنا چاہا تھا مگر جب انہیں معلوم ہوا کہ انکے فرزند اکبر نے عقائد میں ایک رسالہ لکھنا شروع کردیا ہے تو خود اپنے ارادہ کو ترک فرمادیا اور فرمایا کہ محمد اکبر حسینی کی کتاب ہی کافی ہوگی چنانچہ جب یہ کتاب تکمیل کے بعد حضرت بندہ نواز کے نظر مبارک میں پیش ہوگئی تو شرف قبول سے ممتاز ہوئی یہ کتاب سوال و جواب کے طرز پر لکھی گئی ہے اور عقائد اہل سنت میں بے مثل کتاب ہے۔ تمام ضروری مسائل

میں مندرج ہیں اور نہایت صاف صاف اور عام فہم عبارت میں لکھے گئے ہیں ۔ بہ استثناے دو تین مسائل کے ساری کتاب میں فلسفہ اور علم کلام کے دقیق مباحث سے احتراز کیا گیا ہے ۔ دوسرے مذاہب کے عقاید سے بھی بہت کم بحث کی گئی ہے البتہ اوس زمانہ میں چونکہ علامہ زمخشری کی تفسیر کشاف ہندوستان اور ماوراء النہر میں بہت متداول تھی اور علما کی جماعت میں معتزلیوں کے عقاید کے مسایل معرض بحث میں رہا کرتے تھے اسلئے حضرت مصنف علیہ الرحمہ نے اس کتاب میں جابجا اون کے عقاید باطلہ سے بحث کی ہے اور اونکی غلطیاں کتاب وسنت سے ثابت فرمائی ہیں ۔ ایک بات اور بھی ہے جو یہاں خاص طور پر قابل ذکر ہے ۔ عقاید اہل سنت میں تقریباً جملہ مستند کتابیں (مثلاً عقاید نسفی ۔ عقاید عضدیہ ۔ شرح مواقف ۔ شرح مقاصد وغیرہم) چونکہ علماء متکلمین کی لکھی ہوئی ہیں اس لئے ان میں مسائل تصوف وسلوک سے کوئی بحث نہیں کی گئی ہے ۔ کتاب العقاید کی ایک خصوصیت یہ بھی ہے کہ اس میں حضرت مصنف نے پیری مریدی اور طرق وصول الی اللہ سے سیر حاصل بحث کی ہے اور نہایت پاکیزہ اور محققانہ طور پر مسائل کی وضاحت فرمائی ہے ۔

۴ ۔ متقدم اکابر مصنفین کے طریقہ پر حضرت سید اکبر حسینی قدس سرہ نے اس کتاب میں از ابتداء تا انتہا نہ اپنا نام کہیں لکھا ہے اور نہ کتاب کا اور تذکرہ نویسوں نے بھی اسکا کوئی نام نہیں لکھا بلکہ جہاں اونکی تصانیف کی تفصیل لکھی ہے اس کتاب کے متعلق صرف "کتاب اور عقاید" کہنے پر اکتفا کیا ہے کتاب کا کوئی نام تو ضرور ہونا چاہئے اور مصنف علیہ الرحمہ کا تجویز کردہ نام مجھے کسی ذریعہ سے معلوم نہیں ہو سکا اسلئے اسکا نام کتاب العقاید تجویز کیا گیا اور کتاب پر یہی نام طبع کرایا گیا ۔ مکرمی محترمی جناب نواب حبیب محمد صاحب اور جناب مکرم مولانا محمد حامد صدیقی صاحب نے اس نام کو پسند فرمایا ۔

۵ ۔ حضرت مصنف قدس سرہ نے کتاب العقاید کو تحریر کرتے وقت جن جن کتابوں کو پیش نظر رکھکر اون سے استفادہ کیا اور اون کے نام اس کتاب میں درج کئے ہیں اونکی تفصیل ناظرین کرام کیلئے دلچسپی کا ضرور باعث ہوگی :۔ (۱) تفسیر لطائف قشیری (۲) تفسیر کبیر امام رازی (۳) تفسیر کشاف علامہ زمخشری

(۴) تفسیر معالم التنزیل (۵) بخاری شریف (۶) مصابیح (۷) مفاتیح شرح مصابیح (۸) نوادر الاصول (۹) عقاید حافظیہ (۱۰) اعتماد شرح عقیدہ امام حافظ الدین (۱۱) تمہید ابو اللیث سمرقندی (۱۲) تمہید ابو شکور سالمی (۱۳) شرح عقاید نسفی علامہ تفتازانی (۱۴) شرح مقاصد علامہ تفتازانی (۱۵) شرح مواقف علامہ سید شریف جرجانی (۱۶) صحایف در عقاید از علامہ سید شمس الدین (۱۷) ترجمہ بزدوی (۱۸) کشف بزدوی (۱۹) سراجی (۲۰) فقہ اکبر امام ابو حنیفہ کوفی رضی اللہ عنہ (۲۱) رسالہ امام ابو الفضل کرمانی (۲۲) تاج الاسامی (۲۳) شرح آثار نیرین (۲۴) درالبحور (۲۵) تجنیس (۲۶) مزید (۲۷) فتاوی ظہیری (۲۸) فتاوی برہانی (۲۹) عمدۃ الابرار (۳۰) قوت القلوب (۳۱) تعرف (۳۲) رسالہ قشیریہ (۳۳) عوارف المعارف (۳۴) علم الہدی (۳۵) کشف المحجوب (۳۶) احیاء العلوم (۳۷) نہایت الافہام فی علم الکلام (۳۸) محصل رازی (۳۹) کفایہ شعبی (۴۰) شرح حاوی (۴۱) مفتاح المسائل ۔

۶ - یہ سب کتابیں اس وقت شمالی اور جنوبی ہند میں موجود تھیں اور اس زمانہ کے علما کے پیش نظر رہا کرتی تھیں اور حضرت مصنف علامہ علیہ الرحمہ نے کتاب العقاید کو تحریر کرتے وقت ان سب کو پیش نظر رکھا تھا ۔ ان میں متعدد کتابیں فی زماننا نادر الوجود بلکہ مفقود ہیں اور اس زمانہ کے علما ان سے بے خبر ہیں ۔ کتاب العقاید گلبرگہ شریف میں سنہ ۸۰۰ھ اور سنہ ۸۱۵ھ کے درمیان تصنیف کی گئی ۔ شرح عقاید نسفی کو علامہ تفتازانی نے خوارزم میں شعبان سنہ ۷۶۸ھ میں اور شرح مقاصد کو سمرقند میں سنہ ۷۸۴ھ میں تصنیف کیا اور شرح مواقف قریب قریب اسی زمانہ میں شیراز میں تصنیف ہوئی ۔ اس زمانہ میں علم کی فراوانی اور طلبۂ علم کے شدت شوق اور شغف کو دیکھئے کہ تصنیف کئے جانے کے معدودے چند [illegible] بعد یہ کتابیں خوارزم اور سمرقند اور شیراز سے نہ صرف شمالی ہند بلکہ جنوب میں گلبرگہ شریف تک پہنچ گئی ہیں اور ملک کے علما ان سے خود مستفید ہو رہے تھے اور طالبان علم کو مستفید کر رہے تھے اور کتاب العقاید کو لکھتے وقت حضرت سید محمد گیسودراز رحمۃ اللہ علیہ نے ان سب کو پیش نظر رکھا تھا ۔

۷ - کتاب العقاید کا ایک قلمی نسخہ مرقومہ سنہ [illegible] میرے پاس موجود تھا ۔ ایک جدید الخط نسخہ کتب خانہ روضتین سے میرے پاس آیا اور ایک جدید الخط نسخہ مجھے میرے ایک عنایت فرما حیدر علی صاحب

طلا تھا ان تینوں کے باہم مقابلہ سے جسقدر ممکن ہو اتصحیح کیگئی اور سنہ ۹۰۰ھ کے لکھے ہوئے نسخہ سے جہاں جہاں اختلاف تھا حاشیہ پر لکھدیا گیا۔

۸ ۔ کتاب العقاید کی طباعت میں جو دقتیں اور دشواریاں مجھے پیش آئیں اس سے پہلے کبھی پیش نہیں آئی تھیں ۔ حیدر آباد میں بے شمار اخبارات اور رسائل جاری ہو گئے ہیں اور بیرون مملکت حیدر آباد میں طباعت کی دقتوں کے باعث وہاں کے بہت سے رسالے اور کتابیں چھپنے کے لئے حیدر آباد آتی رہتی ہیں اور یہ سب چونکہ اردو زبان میں ہوتی ہیں اسلئے کاتبوں کو کاپی نویسی بہت آسان ہوتی ہے چنانچہ کاتب کاپی نویس اور مطابع سبکے سب نہایت فارغ البال اور بے فکر ہو گئے ہیں اس کتاب کی طباعت کا کام ایسے وقت میں شروع کرنا پڑا جب حیدر آباد میں اس قسم کی کتاب کا طبع کرانا تقریباً محال ہو چکا تھا ۔ سب سے پہلے شدید دشواری کاغذ کے ملنے میں ہوئی ۔ جس قسم کے کاغذ پر حضرت بندہ نواز کی کتابیں طبع ہوتی آئی ہیں ویسا اور اوس تقطیع کا کاغذ حیدر آباد میں کہیں نہیں مل سکا۔ بڑی جستجو اور تلاش کے بعد وہ کاغذ ملا جس پر یہ کتاب چھاپی گئی اور اتفاقاً وہ بھی صرف بقدر ضرورت ۔ اوس کے بعد کاتب اور مطبع کے ملنے میں دشواری پیش آئی ہر کاتب اور ہر مطبع نے اس کام سے انکار کیا۔ آخری بڑی مشکل سے ایک کاتب ملے جنہوں نے کتابت نہ صرف خراب قسم کی کی بلکہ پانچ جز کی کتابت کرکے کام کو بند کر دیا ۔ کاپی نویسی کی اجرت حال میں بہ نسبت سابق کے چالیس بلکہ پچاس فیصدی اور طباعت کی اجرت پچیس فیصدی بڑھ گئی ہے اور کام کا معیار بہت گھٹ گیا ہے جیسا کہ اس کتاب کی کتابت اور طباعت سے ناظرین اندازہ کر سکینگے ۔ کامل طور پر تصحیح کرنے سے بھی پہلو تہی کیگئی اور ایک طویل غلطنامہ شریک کرنیکی ضرورت پیش آئی ۔ ۔

۹ ۔ میں اپنے قدیم دوست سید جلال یداللہی سلمہم اللہ تعالی کا نہایت ممنون اور شکرگزار ہوں ۔ کاغذ کی فراہمی کاتب کی تلاش اور مطبع کی جستجو میں اونہیں نہایت محنت اور بہت تگ و دو سے کام لینا پڑا جزاہ اللہ عنا خیر الجزاء ۔

۲۷ جمادی الاول سنہ ۱۳۶۶ھ

فقیر المذنب خاکسار
سید عطا حسین

وَهٰذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا

کتابُ العقاید

از تصانیف

حضرت سید السادات قدوۃ السالکین زبدۃ الواصلین مخدوم

سید اکبر حسینی المعروف بہ سید بڑے

قدس اللہ سرہ العزیز

خلف الصدق فرزند اکبر

حضرت سلطان العرفاء الکاملین امام الاولیاء الواصلین مخدوم

سید محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز

رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

حمد بیحد و ثنائے بیعد مر خداوندے را کہ موصوف است بصفات کمال و منزہ است از عیب حدوث و نقصان و زوال و درود مطہر بر روضہ معظم سرور انبیاء و بہتر اصفیا محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ منعوت است باحسن اخلاق و اکرم افعال و بر یاران او کہ بہترین یاران اند و بر آل او کہ بہتر است از ہمہ آل۔

معظم

اما بعد این کتابے است مشتمل بر چہار فصل۔ فصل اول در شناختن ذات باری تعالیٰ و آنچہ او را ازان تنزیہ باید کرد۔ فصل دوم در صفات باری تعالیٰ۔ فصل سوم در اسمائے باری تعالیٰ کہ چہ صواب است و چہ خطا۔ فصل چہارم در تحقیق حقیقت ایمان و احوال آخرت۔ و این کتاب بر سوال و جواب بنا کردہ شد تا بر ترتیب فہم بپدید آید فہم او بر عوام آسان باشد۔ واللہ الموفق بالاتمام

فصل اول

در بیان شناختن ذات باری تعالیٰ و آنچہ او را ازان تنزیہ باید کرد

۱ سوال۔ اگر ترا پرسند کہ خدائے تو کیست؟ جواب۔ بگو خدائے من خدائے ہمہ موجودات است و موصوف است بصفات کمال و منزہ از عیب حدوث و زوال

۲ سوال۔ اگر ترا پرسند خدائے تو چیست؟ جواب۔ بگو چیزے است کہ بد و چیزے نماند

واز ہیچ چیزے نماند هُوَ شَيْئٌ لَا كَالْأَشْيَاءِ وَلَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْئٌ

۳ **سوال۳**۔ اگر ترا پرسند کہ خدائے تو کجا باز است؟ **جواب**۔ بگو سوال از زمان باشد وزمان نہ بود کہ خدائے نہ بود وزماں آفریدۂ خدا است وخدائے من قدیم است یعنی وجود او را آغازے نیست وانتہائے نیست ہمیشہ بود وہمیشہ باشد وہمیشہ ہست

۴ **سوال**۔ اگر ترا پرسند خدائے تو کجا است؟ **جواب**۔ بگو سوال از جا است وجا آفریدۂ خدا است جائے نہ بود کہ خدائے من نہ بود وہیچ جائے نیست کہ خدائے من آنجا نیست۔ بہ علم وقدرت نہ بہ تمکن وصحبت۔

۵ **سوال**۔ اگر ترا پرسند با خدائے چیزی ہست؟ **جواب**۔ بگو خدائے ہمیشہ بود وچیزے با او نہ بود وخدائے ہمیشہ ہست وچیزے با او نیست وخدائے ہمیشہ ہست وچیزے با او نیست خدا ہمیشہ خواہد بود وچیزے با او نخواہد بود واو تعالیٰ با ہمہ ہست نہ بمقارنت وجدا از ہمہ ہست نہ بمغایرت وہمین است معنی قولہ تعالیٰ وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَمَا كُنْتُمْ وہمین معنی دارد قولہ تعالیٰ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ ودیگر آیات کہ بریں معنی وارد است وَهُوَ اللّٰهُ فِي السَّمٰوٰتِ وَفِي الْاَرْضِ اے بالعلم والقدرت لا بالمصاحبۃ والمقارنۃ اگر او با چیزے نہ بودے آن چیز نہ بودے۔

۶ **سوال**۔ اگر ترا پرسند کہ خدائے چگونہ است **جواب**۔ بگو بےچون وبےچگون بےشبیہ وبےنمونہ او را چگونگی نیست وچگونگی او در بیان کسے نیاید ودر طاقت مردم نہ باشد

۷ **سوال** اگر ترا پرسند حقیقت ذات خدائے تو چیست؟ **جواب**۔ بگو حقیقت ذات او جز او نداند ودر طاقت بشر معرفت حقیقت ذات او نیست۔

سوال۔ اگر ترا پرسند خدا در کدام جہت است **جواب**۔ بگو او منزہ است از ہمہ جہات او سمتے وجہتے ندارد وہیچ سمتے وجہتے نیست کہ او در آن جہت وسمت نیست بہ علم وقدرت نہ بہ برابری ونہ بہ مقابلہ۔

۹ سوال۹۔ اگر ترا پرسند چون او در جہتے نیست پس سجدہ کردن برائے او سوئے خانہ کعبہ جیست
جواب۔ بگو برائے تعظیم سمت خانہ کعبہ بندگان را بالفرمود کہ بہ پرستند او را جانب کعبہ نہ آنکہ
او در آن جہت و سمت است و مساجد را کہ بیت اللہ گویند ہم بمعنی تعظیم مساجد است نہ آنکہ
بحقیقت مساجد خانہ خدا است تَعَالَی اللہُ عَنْ ذٰلِکَ عُلُوًّا کَبِیْرًا۔
۱۰ سوال۱۰۔ اگر ترا پرسند خدائے را صورت است جواب بگو خدای منزہ است از صورت
ہمہ صورت ہا آفریدۂ خدا است قبول کردن صورت صفت مخلوقات است بعضے جاہلان از
کرّامیہ خدائے را بصورت آدم می گویند۔
۱۱ سوال۱۱۔ اگر ترا پرسند کہ در حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ است کہ خلق
اٰدَمَ عَلٰی صُوْرَۃِ الرَّحْمٰنِ چہ معنی دارد جواب۔ بگو این متشابہ است یعنی سرّے میان خدا
و میان پیغامبر اُو در دنیا جز او کسے نداند و در آخرت بر ہمہ کشف خواہد شد علمائے متقدم گفتہ اند کہ
عقیدہ کنیم انچہ مراد اللہ است حق است و خدائے را صفتے است کہ عبارت از آن صورت
نہ کنند و کیفیت آن مشتبہ باشد و علمائے متاخرین تاویل کنند صورت را بہ صفت و رحمٰن را
بہ رحمت یعنی آدم و آدمیان مخلوق اند بصفت رحمت یعنی رحمت و کرم بشیر است در آدم و آدمیان از صفت
قہر کہ انسان مظہر رحمت و لطف باری تعالیٰ است چنانکہ دیو مظہر قہر و غضب خدا است۔
۱۲ سوال۱۲۔ اگر پرسند خدائے چہ رنگ دارد جواب۔ بگو او منزہ است و ہمہ رنگہا آفریدۂ اوست رنگے
قبول کردن صفت مخلوقات است و متعالی از ہمہ صفات حدوث
۱۳ سوال۱۳۔ اگر ترا پرسند چہ معنی است حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اِیَّاکُمْ وَالْمُرْدَانَ فَاِنَّ فِیْھِمْ
لَوْنًا کَلَوْنِ اللہِ معنی۔ بپرہیزید از امردان کہ در ایشان رنگے است ہمچو لون اللہ جواب۔ بگو این
نیز متشابہات است علمائے متاخرین تاویل کردہ اند کہ ازین لون اللہ مراد سرعت نفوذ ارادۃ اللہ است
در عباد چنانکہ خدائے تعالیٰ خواست چیزے دیا نسبے از بندہ پیدا آرد بغیر آنکہ آن بندہ را شعورے
شود خلق اختیاری ضروری تابع و روے گردانید فعل از وے بوجود آورد ہمچنان امارد رنگ آمیزی

دارند و مردمان را بسوے ہوے خویش برند و تابع مراداتِ خویش گردانند اگرچہ مردمان را ازان شعورے بود یا نبود۔

۱۴ **سوال**۔ اگر ترا پرسند خدا را روے و چشم و دست و پا و کف و انگشت و قبضہ و آمدن و رفتن و نشستن و خواستن و بر رفتن بر چیزے و فرود آمدن از چیزے و خندہ و گریہ دارد یا نہ

جواب بگو ندارد این ہمہ صفات مخلوقات است او منزہ است ازین ہمہ صفات مخلوقات کہ این دلیل بر ترکیب و انتقال و تحول دارد و او تعالیٰ متعالی است از ہمہ نقائص و عیوب۔

۱۵ **سوال**۔ اگر ترا پرسند در قرآن آمدہ است يَدُ اللّٰهِ فَوْقَ اَيْدِيْهِمْ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوْطَتٰنِ و حدیث آمدہ است قَلْبُ الْمُؤْمِنِيْنَ بَيْنَ اِصْبَعَيْنِ مِنْ اَصَابِعِ الرَّحْمٰنِ يُقَلِّبُ كَيْفَ يَشَاءُ و نیز در قرآن آمدہ است وَالْاَرْضُ جَمِيْعًا قَبْضَتُهٗ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ و نیز در حدیث آمدہ است اَلصَّدَقَةُ اَوَّلًا تَقَعُ فِيْ كَفِّ الرَّحْمٰنِ و نیز در قرآن آمدہ است فَاَيْنَمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ فَاِنَّكَ بِاَعْيُنِنَا وَلِتُصْنَعَ عَلٰى عَيْنِيْ و نیز در حدیث آمدہ است کہ اِنَّهٗ يَضَعُ قَدَمَيْهِ فِيْ جَهَنَّمَ فَيَتَرَدّٰى بَعْضُهَا اِلٰى بَعْضٍ فَيَقُوْلُ[1] يَا رَبِّ و نیز در قرآن آمدہ است کہ اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا و نیز در حدیث آمدہ است لِيَجْلِسُ الرَّبُّ عَلٰى كُرْسِيِّهٖ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ حَتّٰى تَكَرْكَرَ الْكُرْسِيُّ مِنْ ضِيْقِهٖ و در حدیث دیگر آمدہ است يَنْزِلُ الرَّبُّ بَعْدَ نِصْفِ اللَّيْلِ اِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا فَيَقُوْلُ هَلْ مِنْ دَاعٍ فَاَسْتَجِيْبَ لَهٗ وَهَلْ مِنْ مُسْتَغْفِرٍ فَاَغْفِرَ لَهٗ و نیز در حدیث آمدہ است ضَحِكَ الرَّبُّ حَتّٰى بَدَتْ نَوَاجِذُهٗ وَاِنَّهٗ لَيَضْحَكُ[2] كُلَّ يَوْمٍ سَبْعِيْنَ مَرَّةً **جواب** بگو

این و امثال این متشابہات است و علماے متاخرین تاویل کردہ اند ید را بہ قدرت و یا بہ نعمت بحسب مقام و قبضہ را بہ قدرت و اصبعین را بصفت قہر و رحمت و وادن صدقہ در کف رحمٰن بقبول کردن آن صدقہ و وجہ را بہ ذات و عین را بحفظ و عصمت و وضع قدم را بخلق جدید و اندختن ایشان در دوزخ و انچہ باقی ماندہ است پر شود و بعضے بہ کشتن

[1] این لفظ در ہر سہ نسخہ مشکوک است ۱۲

[2] لیضحکن (حاشیہ)

بسبب او وگردآمدن فراخی او ناگردآید وہم بدانچہ انداختہ اند قناعت کند و اینجا دلیل قریب تر است از اول و استوی بہ قہر و غلبہ و کذالک جلوس او را بر کرسی باستیلا بقہر و غلبہ و حکم و مجی او را بآمدن امر رحمت و کذالک نزول و ضحک او بہ کمال خوشنودی او۔

۱۶ سوال۔ اگر ترا پرسند خدا ے را استادہ و بالا و فرود و پیش و پس است یا نہ جواب بگو نیست۔ زیرا کہ این ہمہ صفات حادثات و سمات عیوب و نقایص است او تعالی منزہ است ازین و امثال این۔

۱۷ سوال۔ اگر ترا پرسند در قرآن آمدہ است وَالسَّمٰوٰتُ مَطْوِیّٰتٌ بِیَمِیْنِهٖ وَ اَصْحَابُ الْیَمِیْنِ وَ اَصْحَابُ الشِّمَالِ جواب بگو این نیز متشابہ است و تاویل یمین در آیت اول بہ قدرت و در آیت دوم برحمت و تاویل شمال بہ قہر کردہ اند۔

۱۸ سوال۔ اگر ترا پرسند خدا ے را جسم ہست یا نہ جواب بگو جسم مرکب باشد از دو جوہر و زیادت از آن و ترکیب دلیل حدوث است و او منزہ است از صفات حدوث۔

۱۹ سوال۔ اگر ترا پرسند خدا ے را جوہر توان گفت یا نہ جواب بگو اگر برین معنی یعنی کہ اصل وجود مرکبات است نہ توان گفت کہ او تعالی اصل وجود مرکبات نہ بود۔ و اگر برین معنی کہ کہ قائم بذات خود است در وجود خویش محتاج بدیگرے نہ از روے معنی روا باشد اما از روے لفظ خطا باشد کہ شرع بدان وارد نیست۔

۲۰ سوال۔ اگر ترا پرسند خدا ے را عرض توان گفت یا نہ جواب بگو نتوان گفت زیرا کہ عرض چیزے را گویند کہ او را بقا نباشد در دو زمان و خدا ے ہمیشہ باقی است بذات خویش لم یزل و لایزال۔

۲۱ سوال۔ اگر ترا پرسند باری تعالی متالم بہ الم می شود و متلذذ بہ لذتے باشد یا نہ جواب بگو نباشد در الم اتفاق است اما در لذت فلاسفہ می گویند لذات عقلیہ باشد نہ بدین معنی کہ او بخلق کسے متلذذ می شود اما بدین معنی کہ کمال و نفس خویش تصور کند شادمان شود و چنان

جمال

نقصان تصور کنند متألم شود اما اجماع امت معتقد بدین است که ألم و لذت بر باری تعالی سنت و تقدس راجع نیست و چون ایشان غائب را بر شاهد قیاس کرده اند و این که کسے کمالات خود را تصور کند لابد از ان غافل شده باشد حاضر آرند متلذذ شوند او تعالی عالم بهمه کلیات و جزئیات لم یزال و لایزال است غفلت و ذهولے را بوے راه نیست متلذذ شدن به هیچ وجه بوے راه نیست و نیز متلذذ شدن به لذات دلالت بر حدوث وارد و او منزه است از همه سمات حدوث تعالی و تقدس و کذلک نفی طعوم و روائح به اجماع ثابت است که ذائق و واجد آن باری تعالی نیست و معتمد درین باب همین است کذا فی محصل الرازی و بعضے گفته اند که این جمله نوعے از انفعالات است و او تعالی منزه است از جمله انفعالات۔

۲۲ **سوال**۔ اگر ترا پرسند خدا را نصف و ربع و بعض و کل و جز توان گفت یا نه **جواب**۔ بگو نتوان گفت که این همه دلیل بر ترکیب و تقسیم کند و این همه دلیل حادث و زوال باشد تعالی اللہ عن جمیع ذلک علوا کبیرا

۲۳ **سوال**۔ اگر ترا پرسند دلیل معرفت خدا عزوجل چیست **جواب**۔ بگو عقل است۔

۲۴ **سوال**۔ اگر ترا پرسند که عقل چیست؟ **جواب** بگو که عقل نورے است که خدا عزوجل آفریده است در باطن انسان بدان نور تمیز کند دل مردم صواب را از خطا و حق را از باطل

۲۵ **سوال**۔ اگر ترا پرسند جایگاه او کجا است؟ **جواب** بگو بعضے علما گفته اند در سینه است اما قول شاه حکما سرور علما و عاقلان امیر المومنین علی رضی اللہ عنه اینست که دماغ است و اصح همین است

۲۶ **سوال**۔ اگر ترا پرسند عقل حادث است و باری تعالی قدیم حادث دلیل نه حادث کند به قدیم راه نتوان برد **جواب** بگو که آن قدیم این حادث را بتائید نور قدیم خویش

بہ خود راہ نماید و شناسا گرداند این حادث آنگاہ تواند کہ راہ بدو برد اما بخود او را مجالے بدو نباشد ہم این جا گفتہ اند ما عرف اللہ غیر اللہ۔

۲۷ **سوال**۔ اگر تراپرسند طریق معرفت عقل خداے را چیست؟ **جواب**۔ بگو استدلال است از اثر بہ موثر و از مصنوع بہ صانع شئے حادث متغیرے را دید کہ ثابت بیک حال نہ و متغیر از حالے بہ حالے ساعۃً فساعۃً۔ اندیشید کہ او بخود نیست اگر بخود بودے متغیر نہ بودے لابد او را محدثے و صانع باید و او باید کہ قدیم باشد متغیر نباشد و الا دور یا تسلسل آید و آن محال است و او یکے باشد و الا تمانع آید این مقدار قوت عقل در ہمہ ہست آنکہ نہ کند مقصر باشد توحید ماخوذ بود ہم ازین جا گویند کہ شناختن حق ماخوذ است بتوحید کہ عقل دلیل توحید است و ہمہ کفار ماخوذ باشند زیرا چہ عقل با ہمہ است و ایشان مقصر اند در استدلال بعقل و چون بحقیقت باز آئی خلق ہدایت در دل کافر نہ شد خلق کفر شد و خلق اختیار آن او آن فعل را اختیار کرد او را ہم بدان کار خوانند و بدان اختیار ضروری تکلیف او مبتنی ہم بران شدہ است واللہ الہادی الی الرشاد۔

۲۸ **سوال**۔ اگر ترا پرسند چون دلیل معرفت خداے تعالے عقل شد و عقل در ما و مردم موجود پس چرا است کہ اکثر مردم خداے را نشناسند در ذات و صفات او غلط کنند و در ہاویہ افتند؟ **جواب** بگو کہ دلیل معرفت عقل است اما در استدلال کردن باین دلیل و رسیدن ازان بہ صواب و حق مردم عاقل محتاج است بنور عنایت باری تعالیٰ کہ آنرا ہدایت و توفیق خوانند دل ہر بندہ را کہ برحمت ازلی خویش بنور عنایت و ہدایت و توفیق خویش منور و روشن کرد و آن نور را در وے بیافرید دل او منشرح و صدر او کشادہ بدان نور گرداند عقل او را تائید و تقویت بدان نور خاصہ بخشید او براہ حق مستقیم ماند و از ہاویہ ضلالت خلاص یافت و اگر نہ متحیر و متردد حایر و بایر میان حق و باطل باشد و یا مختوم مطبوع بر ضلال و کفر و وبال در ذات و صفات و افعال حق تعالیٰ ماند و ہم بر این دلیل

عقل بزعم خویش راہِ صواب گم کردہ براہِ خطا و باطل رفت و آن را حق دانست و این قہرے است از خدائے تعالیٰ کہ برابر او قہرے نباشد و این را اضلال و طرد و ابعاد خوانند أَعَاذَنَا اللّٰهُ وَإِيَّاكُمْ أَيُّهَا الْإِخْوَانُ عَنْ هٰذِهِ الْخُسْرَانِ الْعَظِيْمِ وَالْخِذْلَانِ الْجَسِيْمِ۔

فصل دوم

در معرفتِ صفاتِ اللہ تعالیٰ

سوال ۔ اگر ترا پرسند صفات اللہ تعالیٰ بچند نوع است ۔ **جواب** ۔ بگو بر دو نوع است ذاتی و فعلی صفات ذاتی آن را گویند کہ تصورِ انفکاک این صفات از آن ذات متصور و ممکن نباشد چنانکہ قدم و حیات و علم و قدرت کہ اگر قدم را دور کنی حدوث پدید آید و حیات را دور کنی موت آید و علم را دور کنی جہل آید و قدرت را دور کنی عجز آید و این ہمہ صفات نقایص است و او تعالیٰ از ان منزہ است ۔ و صفات فعلی آنکہ تعلق بہ دیگرے دارد و صفت تاثیری در غیرے پدید آرد و تصور انفکاک او از وے متصور بود چنانکہ رزق و تکوین و مغفرت و نیز گفتہ اند این صفات و نوع بر دو نوع دیگر است حقیقی کہ عبارت از ان پیدا کردن عالم امرے ثابت و متحقق باشد و اضافی کہ نسبتے باشد میان شیئین چنانکہ علم نسبتے بین العالم والمعلوم و قدرت کہ نسبتے است میان قادر و مقدور و اما حیات مثلاً و قدم و بقا و وجود صفات حقیقی کہ عبارت کہ از معانی ثواب بذات حی و قدیم و باقی و موجود و اکثر متکلمان علم و قدرت را صفت حقیقی گویند بلکہ از امہات سبعہ شمارند و صحیح ہمین است و این مثال بر قول بعضے راست آید و بہ تحقیق آن ہم درین فصل فی محلہ بیاید انشاء اللہ عزوجل۔

سوال ۔ اگر ترا پرسند صفات اللہ اعراض است یا ذوات **جواب** ۔ بگو عرض تو آن گفت

زیرا چه اگر عرض گویند زوال لازم آید و ایشان قدیم اند و قدیم زائل نباشد و ذوات نیز گویند زیرا چه تعدد ذوات قدما آید و آن مذهب نصاری است که ثالث ثلاثة گویند و آن کفر است والعیاذ بالله منها و دیگر اگر ذوات باشند قائم بخود باشند و صفات باری قائم بذات باری است نه بخود.

۲ سوال. اگر ترا پرسند صفات خدا با ذات باری یا در ذات باری گویند یا نه؟ جواب بگو این دلیل بر حلول و مقارنت کند و آن روا نیست و لیکن چنین گویند صفات الله قائم اند بذات خداوند نه با و نه در او.

۳ سوال. اگر ترا پرسند که صفات خدا عین ذات خدا است یا غیر ذات جواب بگو مذهب اکثر اهل سنت جماعت این است که نه عین و نه غیر و بعضے گویند همه غیر اند و بعضے گویند از اشاعره که صفات ذاتی عین و صفات فعلی غیر و تفسیر آن بالا گفته شده است. و معتزله نفی صفات کنند و گویند بدین معنی ذات باری تعالی را عالم گویند باعتبار تعلق او بمقدورات زانکه قدرت و علم صفتے قائم بذات باری تعالی است زائد بر ذات و معتزله او را عالم بلا علم و قادر بلا قدرت گویند و عالم بالذات و قادر بالذات هم خوانند. و کوا سبه نفی قدم صفات کنند تا قول به تعدد قدما لازم نیاید و این جهالت است زیرا چه اگر ذوات متعدد و قدیم گیریم قول تعدد قدما آید و اما اگر ذوات باری با صفات او قدیم گوئیم قدما لازم نه شود و نسبت بمذهب نصاری نه باشد

۵ سوال. اگر ترا پرسند در مذهب اکثر سنت و جماعت جمع بین النقیضین یا ارتفاع نقیضین حاصل می آید زیرا چه عین نقیض غیر و غیر نقیض عین جواب. بگو که عین و غیر نقیض نه اند زیرا چه عین آن است که مفهوم او با مفهوم شئے دیگر متحد و واحد بود و غیر آن ست که مفهوم او با مفهوم شئے دیگر یکے نبود و تصور یکے با عدم دیگرے ممکن بود و این جا قسمے ثالث هم داریم که نه عین بود و نه غیر بود و همچون واحد از عشره و کل از جزو. واحد نه عین عشره است و نه غیر او ست مفهوم عشره همین مفهوم واحد نیست و نه غیر عشره است که بی او عشره عشره نباشد و همچنین کل و جزو و اینجا بحث بسیار است این مختصر این مطول تحمل نتوان کرد اما یک سخن اینجا

باقی است واحد از عشرہ جزئے از عشرہ است وظاہر است کہ جز بعض از کل است پس اینجا بنابر جزئیت وکلیت نتوان گفت کہ نہ عین او و نہ غیر او فیما نحن فیہ بحث در شئے است کہ او نسبت بکلیت وجزئیت وبعضیت ندارد و این سوال وجواب در نہایت الاقدام فی علم الکلام مذکور است وفہم آن دشوار لاجواب گویند۔

۶ **سوال**۔ اگر ترا پرسند صفات یکدیگر عین اند یا غیر اند مثلاً علم عین قدرت است یا غیر قدرت **جواب**۔ بگو چنانچہ صفات لاعین ولا غیر اند کذالک صفات یکدیگر نہ عین اند و نہ غیر۔

۷ **سوال**۔ اگر ترا پرسند یکے از صفات باری تعالیٰ اول و آخر است اول اسم شئے است کہ آغاز بدان باشد و آخر اسم شئے است کہ نہایت بدان باشد و آغاز شئے و نہایت شئے بدو تعالیٰ نسبتے نیست **جواب**۔ بگو اول در صفات باری بمعنی آن است کہ فرد سے سابق از ہمہ موجودات کہ او را ابتدائے نباشد آخر بدین معنی است کہ او باقی باشد بعد فنا سے ہمہ موجوات واو را انتہائے نباشد وارث را ہمین معنی باید دانست۔

۸ **سوال**۔ اگر ترا پرسند یکے از صفات باری تعالیٰ رحمت است ورحمت من حیث اللغت دو تو شدن ومیل کردن بود واین در صفات باری روا نیست **جواب**۔ بگو کہ مراد از رحمت رسانیدن ایصال ملایم بندگان است بدلیشان واین لازم معنی عطف است زیرا چہ در ظاہر اگر مادر یا پدر سے بر فرزند سے مہربانی وایصال ملائم طبع او کند دو تو شدنی ومیل بجانب او میباشد ومقصود از او ایصال آن ملائم است حق تعالیٰ از آن میل دو تا شدن منزہ اما معنی آخرین ولازمی او کہ آن ایصال ملایم است ہمان معنی رحمت باری است وہمین معنی در عطوف در رؤف میباید دانست۔

۹ **سوال**۔ اگر ترا پرسند یکے از صفات باری غضب است غضب غلیان جوش دم است وقت رسیدن مکروہ واین معنی نسبت بذات باری ندارد **جواب**۔ بگو اینجا نیز مراد معنی لازم است واین ایصال غیر ملایم بہ بندگان است وقت قہر زیرا چہ کسے را غلیان دم

وقت رسیدن مکروہ می شود ایصال غیر ملایم بذات مغضوب علیہ میکنند ہمچنان حق تعالیٰ وقت قہر بر بندگان ایصال غیر ملایم طبع ایشان کند این معنی غضب است و ہمین معنی در انتقام باری باید دانست زیرا چہ انتقام کینہ است و کینہ با باری تعالیٰ نسبت ندارد۔

حصار ۱۰ **سوال**۔ اگر تراپرسند کہ یکے از صفات باری حیا است و حیا حجاب النفس عما یقدح مروۃ وعادۃ وشریعۃ باشد و این معنی در باری تعالیٰ محال است **جواب**۔ بگو حیا در صفات باری بمعنی باز ماندن از رسول عباد و لذر ماندن ایشان ناامید از حضرت خویش کہ معنی لازم حیا است در ظاہر زیرا چہ اگر کسے شرم دارد و از کسے مخالف او کارے نکند رسول او را رنگرداند ہمین معنی آخرین و لازمی حیا مراد است۔

۱۱ **سوال**۔ اگر تراپرسند کہ یکے از صفات باری مکر است و مکر صفت بد قبیح است در عباد پس در باری چگونہ روا باشد کہ او منزہ است از ہمہ قبایح **جواب**۔ بگو در صفات باری تعالیٰ بمعنی جزا دادن مکر است یعنی جزائے مکر ماکران در روز قیامت خواہد داد ایشان را اول حالت نیک نماید کہ ایشان بدان خوش شوند د آخر بعذاب و نفرت پیش آید جزائے آنکہ در دنیا با مسلمانان مکر کردند بظاہر صورت موافق دوست پیدا شدہ اند و در باطن عداوت خفی و نہاں داشتہ اند و بدان زیان ہا رسانیدہ اند و جزائے مکر را مکر خوانند چنانکہ جزائے سیئہ سیئہ کہ جَزَآءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا و جزائے سیئہ عدل است و عدل سیئہ نباشد و این را صفت مشاکلہ خوانند و ہمین معنی در خداع باری باید دانست۔

نما نشو ۱۲ **سوال**۔ اگر تراپرسند یکے از صفات باری حیات است و آن صفتے است کہ نشو و نما و حس و حرکت باختیار تقاضا کند و این از صفات باری روا نبود **جواب**۔ بگو حیات در صفات باری بدین معنی نیست بلکہ حیات اللہ صفتے است ثبوتی کہ موجب علم و قدرت باشد اگر گویند الحی بالمعنی موجب الحیات۔

۱۳ **سوال**۔ اگر تراپرسند یکے از صفات باری سمع است و آن عبارت از اتصال حروف

واصوات بود بواسطہ ہوا بہ رگ گوش کہ راہ بدماغ دارد و دماغ راہ بدل دارد **جواب**
بگو سمع باری عبارت است از ادراک مسموعات بلا توہم و تخیل نہ بوصول ہوا۔

سوال۔ اگر ترا پرسند یکے از صفات باری بصر است و بصر عبارت از مقابلہ مبصرات ۱۴
بمردمک چشم کہ او رہ بدماغ دارد و دماغ رہ بدل۔ **جواب** بگو بصر باری عبارت
از ادراک مبصرات است بغیر حاسہ بصر ادراکے تمام وکمال۔

سوال۔ اگر ترا پرسند علم غیر سمع و بصر است یا عین آن **جواب** بگو غیر است زیرا چہ ۱۵
ما تفرقہ می یابیم میان آنکہ گوئیم نہ بینیم و نہ شنیدیم و یا آنکہ گوئیم دیدیم و یا شنیدیم پس معلوم شد کہ صفت آنکہ گوئیم بفہم و دانستیم چیزے
سمع و بصر غیر صفت علم باشد و بعضے علم بمسموعات را سمع و علم بمبصرات را بصر خوانند۔

سوال۔ اگر ترا پرسند بصر و سمع چون صفت باری بود قدیم و ازلی بود در ازل مبصرات ۱۶
و مسموعات نہ بود و اگر گوئی بود خود قدیم و ازلی باشد و الا بصر آید بغیر مبصرات و سمع بغیر
مسموعات و ہمچنین قدرت و علم ازلی اند و معلوم و مقدور ازلی نبود پس قدرت بے مقدور
و علم بے معلوم آید و آن محال است و اگر نہ قدم معلومات و مقدورات و مسموعات و مبصرات
لازم آید **جواب** بگو این صفات بالقوہ بذات باری تعالیٰ ثابت و محقق است در ازل
اما چون بارادت و حکمت و اختیار خویش مسموعات و مبصرات و معلومات و مقدورات
را پیدا آورد تعلق آن علم بدین معلومات و قدرت بمقدورات و سمع بدین مسموعات
و بصر بدین مبصرات بالفعل حاصل آید۔

سوال۔ اگر ترا پرسند پس تعلق حوادث بقدیمات آید و از ان تغیرے در قدیم آید کہ از نہ ۱۷
تو نہ فعل آید و حدوث تعلق نہ فعل بدو شد کہ آن نبود **جواب** بگو از صفات اضافیات ست این
تغیرے اگر در صفات اضافی آید تغیر و صفات باری تعالیٰ تقاضا نہ کند و آن نسبت آن اشیا
حادثہ بود نہ بدان صفات قدیم و این اصلے وکلیے در ہمہ صفات فعلی و اضافی راجع است
بباید دانست این مختصے کبیر و اصلے شریف در شرح عقیدہ حافظیہ صاحب عقیدہ
سا در کتاب ۱۲ این لفظ ہمچنین است ندوہ سکم خوکردہ است لہذا این لفظ مشکوک ماند۔

ذکر کرده است در همین سوال و جواب و خلق و ارادت و مشیت می باید دانست و این دلیل که سمع و بصر و علم و قدرت اضافی بود و آن خلاف اکثر فقها است و بیشترے متکلمان این را از امہات صفات سبعه گویند و این را از صفات حقیقی دانند و صفات باقی راجع بدین هفت گویند و بر ایشان این سوال حدوث تعلق محکم وارد است جواب این چنین گویند که علم و قدرت و سمع و بصر صفتے واحدے باین حقیقی در ازل که بدان اشیا را کماهو بداند و بجمله مقدورات قادر باشد و بجمیع مسموعات سامع و بجمیع مبصرات باصر بود و در این هفت هیچ تغیرے و تبدلے نیست و آنکه تغییر و تبدیل بحسب معلومات و مقدورات پیدا آید آن به نسبت آن اشیاے حوادث باشد و راجع به آن اشیا بود نه بدان صفت ازین بیش سخن نه گویند و این مقدار قاطع شغب خصمان نمی شود والله اعلم بالصواب۔

۱۸ **سوال** ۱۸۔ اگر ترا پرسند یکے از صفات باری تعالیٰ ارادت است و ارادت میلان النفس الی الشهیه بود و آن در باری تعالیٰ محال است **جواب** بگو ارادت در صفات باری بمعنی تخصیص مفعولات بوقت معین و صفت معین بود و مشیت و ارادت هر دو بیک معنی است و همه مرادات بیک ارادت است۔

۱۹ **سوال** ۱۹۔ اگر ترا پرسند یکے از صفات باری تعالیٰ علم است به جزئیات و کلیات و علم متغیر است بحسب معلومات والا جهل لازم آید زیرا چه زید مثلاً اگر نشسته بود در مقامے از ان مقام چون خاست علم بدان جلوس او باقی است یا نیست۔ اگر باقی است خود جهل است والا خود تغیر آید هم ازین جهت فلاسفه گویند علم او به کلیات است و بجزئیات نیست **جواب** بگو علم اضافیات است و تغیر بحسب معلومات است و آن موجب تغیر نفس علم در ذات باری تقاضا نه کند حاصل این جواب اینست که تغیر در صفات اضافی رو است و آن راجع به معلومات است نه بعلم و نه بذات قدیم و مطلوب همین است و این جواب متاخران است و اختیار امام فخرالدین رازی و صاحب صحایف و امام حافظ الدین در اعتماد شرح عقیده همین است۔

۲۰ **سوال.** اگر ترا پرسند که غیر آن صفات که ما می دانیم به تفصیل دیگر هست که ما با جمال میدانیم
که موصوف است به صفات کمال **جواب** بگو آرے باشد که ما نمی دانیم بخلاف معتزله که ایشان
میگویند جز این صفات دیگر نیست و اگر نقص در ایمان آید ایمان به صفتی و آن صفتی مستقیم نبود
و این جهالت است زیرا چه هرچه بدین معنی قرار شد که او موصوف به صفات الکمال ایمان
بدین قرار گرفت تفصیل آن هریکے برائے صحت ایمان محتاج الیه نیست و در قرآن میگوید وَمَا اُوْتِيْتُمْ
مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِيْلًا و در حدیث آمده لَا اُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ اَنْتَ كَمَا اَثْنَيْتَ عَلٰى نَفْسِكَ
و دیگر رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرمود در روز قیامت برائے شفاعت چون پیش شوم مرا اسما تعلیم
کنند این زمان نمی دانم بدان اسما بخوانم پس مستجاب شود و شفاعت من این همه دلیل بر جلالت قدر
ایشان است.

۲۱ **سوال.** اگر ترا پرسند فرق میان صفت و وصف چیست **جواب.** بگو ظاهر این است که
مترادف اند اما در تمهید ابواللیث میگوید وصف قایم بواصف و صفت قائم به موصوف و لهذا باری تعالی
را موصوف به صفت گویند نه بوصف.

۲۲ **سوال.** اگر ترا پرسند اِنْ سَأَلَ سَائِلٌ اَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى هَلْ يَعْلَمُ عَدَدَ اَنْفَاسِ
اَهْلِ الْجَنَّةِ يُقَالُ لَهُ اَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى يَعْلَمُ اَنَّهُ لَا عَدَدَ لِاَنْفَاسِهِمْ وَفِي النَّارِ اَهْلُ
يَعْلَمُ اللّٰهُ عَدَدَ اَنْفَاسِ اَهْلِ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ خدائے تعالی شمار دمهائے اهل بهشت میداند
یا نه و کذلک اهل النار اگر گوئی نمیداند جهل کبری لازم آید و اگر گوئی میداند انتهائے انفاس اهل الجنة و النار
لازم آید و اهل جنت و اهل نار ابدی اند و ابد را نهایت نیست و ما لا نهاية له لا يدخل في العلم **جواب**
بگو این محال است وَاللّٰهُ لَا يُوْصَفُ بِالْمُحَالِ وَلَا يُحَالُ بِالْمُحَالِ و محال در تحت قدرت
حکم تعالی داخل نیست و نیز می توان گفت که علم صفت اضافیست و صدور تعلق باضافی
شود آن راجع بدان حادث نه بدان قدیم پس چنانکه آن معلوم می شود همچنان علم باشد
و اگر معلوم متناهی است آن را متناهی میداند و اگر نا متناهی است نا متناهی میداند چنانکه

یا نمیداند

یا تعلق حکیم

بوجود می آید همچنان می داند هم چنانکه بوجود خواهد پیوست خواهد دانست این هم تغیر و تعلق حوادث بدان اشیاے موجودات راجع نه بدان صفت قدیم و نه بدان ذات باری و این مذهب بعضے متکلمان که علم و قدرت از صفات اضافی دارند

۲۳ **سوال** - اگر ترا پرسند آن صفات هفت که ایشان را ائمہ سبعه میگویند و دیگران را بدان بازگردانند کدام اند **جواب** بگو علم و قدرت و سمع و بصر و حیات و اراده و کلام است و بعضے هشت گویند و هشتم بقا است و آنچه باقی است چیزے را سلبیات می گویند و چیزے را اضافی

۲۴ **سوال** - اگر ترا پرسند کیفیت باز گردانیدن باقی صفات سوے این هفت چیست **جواب** بگو مثلاً محبت را اراده ثواب میگویند و رحمت را انعام بر عباد میگویند و این از اضافیات است زیرا که انعام بر عباد نسبتے است میان بنده و باری. و اشعریه رحمت را ارادت انعام می گویند و رضا اگر بمعنی ارادت اکرام المومنین گوئی راجع بارادت باشد و اگر بمعنی ترک اعتراض گوئی پس سلبی باشد فعلی هذا دیگر صفات.

۲۵ **سوال** - اگر ترا پرسند یکے از صفات باری متکبر است و کبر صفت قبیحه است زیرا چه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرموده اِنَّهُ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ كِبْرٍ. **جواب** بگو معنی این کبر که رسالت پناه صلی الله علیه و آله وسلم فرموده آن است که اَلْكِبْرُ غَمْطُ الْحَقِّ وَتَحْقِيرُ النَّاسِ که پوشیدن حق و خوار داشتن مردمان است و اما کبر در صفات باری بمعنی کبریا است و آن عظمت جلالت باشد چنانکه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرموده حکایة عن الله تعالی الکبریاء ردائی والعظمة ازاری یعنی کبریا و عظمت صفت لازمی من اند هرگز منفک نمی شوند از ذات من چنانچه ازار و ردا از ذات شخص منفک و جدا نه گردد.

۲۶ **سوال** - اگر ترا پرسند یکے از صفات باری تعالی جبار است و در قرآن آمده است اِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ پس خود را جبار چون گوید؟ **جواب** بگو جبار در صفت باری بمعنی جبر کننده شکسته بندگان مراد است یعنی اگر کسے را شکستگی و زیانے در تن و جان و مال

بمقابل آن حق تعالیٰ ملائم طبع او چیزے رساند که بدان شکسته او درست شود و جراحت او مندمل گردد و اما جبار که در قرآن مذکور است ظالم مراد است۔ و جبار که در صفت باری است آن معنی قهار و معنی چنین باشد شکننده کامها۔

۲۷ **سؤال**۔ اگر ترا پرسند باری تعالیٰ را مختار در افعال خویش باید گفت یا موجب بذات **جواب** بگو مختار۔ زیرا چه موجب بذات مذہب فلاسفه است اہل سنت و جماعت ازان بیزار اند و معنی موجب بذات در مذہب ایشان اینست که ذات او این اقتضا کرد که از وی این افعال آید که اگر خواہد او که نکند ہم شود چنانکه نار در احراق و آب در اغراق ذات او این تقاضا کند که ہر چه متصل شود بدو آن سوخته شود و ہر که در آب افتد غرق گردد و اگر آب خواہد که غرق نه کند ہم غرق شود و این معنی باطل است ہم بعقل و نقل که اگر چنین بودے بایستے جمله موجودات بہمه احوال و بہمه لحوقات و بہمه صفات موجود می بودند و ہیچ مخلوقے معین ہیچ صفتے و ہیچ وقتے نه بودے و ذات باری تعالیٰ منفصل از موجودے نبودے چنانکه علت تام بی معلول پس موجودات ازلی می بودند و این باطل صرف است و اما نقل در قرآن میگوید وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ و نیز فرموده يَفْعَلُ اللهُ مَا يَشَاءُ وَيَحْكُمُ مَا يُرِيدُ پس دلیل کند که افعال او اختیاری و ارادی باشد نه قصری و ایجابی۔

۲۸ **سؤال**۔ اگر ترا پرسند یکے از صفات باری کلام است و کلام در مشاہد حروف و اصوات را گویند که از مخارج انسان بیرون می آید و آن در صفات باری تعالیٰ است **جواب** بگوے کلام در صفات باری تعالیٰ کلام نفسی است و آن معنی است قایم بذات باری تعالیٰ قدیم است و آن تمیز شی از شی با قصد خطاب بدون[1] بیان از و و ہمین[2] کلام نفسی در انسان است حق تعالیٰ در انسان قوتے نہاده که بدان دل او متکلم است و بدان مخبر و بدان آمر و نہی مستظہر است و آن را قوت ناطقه گویند فصل ماہیت انسان ہمان است یعنی ماہیت

[1] بدون بیان
[2] ہمین معنی کلام نفسی

انسان حیوان ناطق است و حیوان جنس است و ناطق فصل پس بدین معنی منطق قوت ناطقه را فصل ماهیت انسان گفته است چنانکه در علم منطق مبرهن و روشن شده است فصل ماهیت انسان همان است چنانکه در قرآن میگوید وَ یَقُوْلُوْنَ فِیْ اَنْفُسِهِمْ و امیر المومنین عمر رضی الله عنه می فرماید انی اقرء فی نفسی مقالةً کثیرةً تقریر می کنم در نفس خویش گفتار بسیار یعنی دل من با من بسیار گفتار می گوید و هر یکے در نفس خویش می یابد که دل او با او چیزے می گوید و چیزے می فرماید و از چیزے باز می دارد آن کلام نفسی است و اشکل شاعر یعنی اخطل اشارت کرده است ع اِنَّ الْکَلَامَ لَفِی الْفُؤَادِ اِنَّمَا ۔ جُعِلَ اللِّسَانُ عَلَی الْفُؤَادِ دَلِیْلًا

بدرستی که سخن گفتن هر آئینه در دل است و گردانیده زبان بر دل راه نماینده اما کلام نفسی او تعالی تقدس قوتی قایم بذات او و قدیم است ذاتی است و ازلی است و کلام نفسی انسان مجعول است و محدث است زایل و فانی است و ناقص است مترجم آن کلام نفسی در بشر خدا ے تعالی جارحه لسان داده بدان خلق حروف و اصوات میکند و مخارج نهاده که بدان هر چه می خواهد پیدا می آرد و هر چه مردم در دل دارد و زبان در سامع مسامع ایصال می کند اما در صفت باری تعالی چنین سِرّ آن کلام نفسی خلق حروف و اصوات در لوح محفوظ کرده و جبرئیل را یا به ملکے دیگر نموده و یا در هوا کرده و آن را به ملکے و به نبیے و ولی شنوانیده و یا در درختے کرده و یا در درختے آفریده و بدان به کسے شنوانیده و ایشان به هر کسے که فرمان داده رسانیده ملکے به نبیے و نبیے بر امتے و آن معنی واحد است به حقیقت خویش هم بدان آمر هم بدان ناهی و هم بدان مخبر است و هم بدان مستخبر ۔ و کذلک جمیع انواع الکلام غریب تقریرے است این تقریر بر قول مشهور است اما تحقیق مولینا در شرح عقاید و تحقیق میر سید شریف در حاشیه شرح مواقف خویش برین است که کلام الله نزدیک محققان و متراجمان سلف یعنی صحابه رضوان الله علیهم اجمعین اسم بر دو معنی و لفظ است بموضع واحد است بر وجه اشتراک و هر دو یعنی لفظ و معنی قدیم اند قایم بذات حق من غیر ترتیب فی اطراف است ترتیب حروف و اصوات نفس

ع این عبارت از لفظ "غریب تقریرے" تا "دقیق و تحقیق است" در نسخه قدیمه (نمبرا) موجود نیست ۱۲

اخطل

مبین آن

هم هر دو یعنی معنی

ہم حادث اند بہمین سلف گفتہ اند المقرُوّ قدیم والقرأت حادث و این قول بسیار
خوب است نزدیک کسے کہ تعلق بہ فعل و فہم می کند و قیام الفاظ بذات باری تعالی* نیکن
نیکہ سخنے است دقیق و تحقیق است این نیکو فہم کن کہ بسیار مشکلات بحث کلام ازین تقریر حل می شود
صاحب صحائف میگوید این تقریر خاصۂ من است کسے بر من سابق نہ شدہ و بیشتر متاخران
ہمین اختیار کردہ اند انکار کے معتزلہ بر کلام ایشان کردہ اند کہ متکلم بکلام واحد ازلی
بدان آمر و ناہی و مخبر و مستخبر کہ ہو الکلام واحد نکلم بدین انواع مختلف چون نتوان گفت و بعضے
ایشان جواب گفتہ اند لا یبعد لان مرجعہ الی الاخبار و این را بعضے رد کردہ اند اگرچہ بہ لازمے
می توان ہر یک نوعے را از کلام تاویل اختیار کردہ اما انکار حقایق مختلف بدین جواب
مشکل باشد ازین تقریر ما ساقط شد و جائے انکار نماند و ہم بدین تقریر ظاہر شد کہ او تعالیٰ
در ازل موصوف است بدین کلام اما اخبار کردن از محدثات چنانکہ فرعون و موسیٰ و یعقوب
و یوسف و سائر انبیا و امر و نہی در ازل بالقوہ بدین صفت بود اما حدوث تعلقات زبانی
بالفعل بہ حسب وجودات و مامورین و منہیین و مخبرین عنہم زماناً فزماناً قرناً فقرناً ہمچون حدوث
معلومات بہ علم و مقدورات بہ قدرت و مرادات بارادت است و آن ارادہ قدیمہ ازلیہ است
و آن راجع بدین محدثات و مخلوقات باشد اما او تعالیٰ منزہ است از حوادث چنانکہ علم و قدرت
کذا فی المعالم و شرح العقیدۃ النسفیہ لہروی و این جواب کلام مبنی بدین است کہ کلام صفت
اضافی باشد و آن نیز مخالف اکثر فقہا است و اللہ اعلم و آنکہ خرس و سکوت بدان کلام قدیم
و ازلی ہرگز رجوع نہ کند پس بدین جواب ساقط شد جواب معتزلہ و کرامیہ کہ ایشان گویند او تعالیٰ در ازل
اگر مخبر باشد فرعون و موسیٰ در ازل کجا بودند و آمدن او برو و نہی کردن از کفر و امر کردن بایمان پس
خبر باشد بغیر مخبر منہ و ہو جہل و بعضے ازین جواب گفتہ اند کہ ایجاب در ازل برائے تحصیل مامور بہ بود
بوقت وجود مامور بہ بودن او و صالح برائے ایشان آن فعل تحسین اخبار در ازل علمی بود کہ او تعالیٰ
در ازل عالم بود بکاینات مقدر بود و آنچہ بود و باشد ہمہ پیش او محقق بود از ان اخبار کردہ

*و آنرا تعقل بس مشکل کہ قیام الفاظ ... بذات اللہ تعالیٰ ...

نکلام چون نتوان گفت

را انبیاء

ن و این وقت جواب نیز مبنی بدین است

ایمان ن تحصیل معنی مامور وقت وجود مامور بودن او ن ایتان

همچنان بود که او گفت واو تعالی ازلی است زمان ماضی واستقبال بدو تعلق ندارد و دو ازل و ابد پیش او یکلمحه بالبصر بل هو اقرب چنانکه در قرآن میگوید و ما امرنا الا واحدة کلمح البصر او هو اقرب زمان ماضی و حال و استقبال پیش او یک لحمه باشد بلکه اندک تر پس آن سوال سبقت زمانی و یا تاخیر از زمان در صفت باری همه جهل است و بدین معنی سرور اولیا و برهان اصفیا سمی نبی علی وصی زوج البتول اخ الرسول ابو السبطین الحسن الحسین القاہر الغالب علی بن ابی طالب کرم اللہ وجھہ و رضی اللہ عنہ اشارت می کند هو خالق الزمان والمکان لا یکون زمانیا و لا مکانیا اذا کان منزها عن الزمان فخطابه علمی فیکون مع مخاطب علمی بحسب زمانه وحاله ویکون الماضی بالنسبة الی زمان المخاطب فیخاطب کل المخاطب بحسب زمانهم وحالهم وهذا سر یحل به غویصات الشکوک پس ظاهر شد ازین کلام ما بطلان مذهب معتزله که ایشان انکار کلام نفسی کنند و باری تعالی را بدین معنی که خلق حروف و اصوات کرد که در لوح محفوظ متکلم خوانند و او موصوف بکلام نفسی اند و بعضے حنابله کلام اللہ را همین حروف و اصوات گفته اند و بعضے کرامیه کلام اللہ را حادث لا فی محله و بعضے حادث در ذات باری گفته اند و بلخی که توقف کرده در قدم و حدوث این همه جهالت و ضلالت است اهل حق ازین مبرا اند تعالی اللہ عما یقول الظالمون علوا کبیرا الحمد للہ الذی هدانا لهذا وما کنا لنهتدی لولا ان هدانا اللہ

۲۹ **سوال** ۔ اگر ترا پرسند کلام اللہ شنیده شود یا نه؟ **جواب** ۔ بگو چون گفته شد که کلام اللہ معنی است قایم بذات باری تعالی حروف و اصوات نیست مسموع نباشد و معنی آیت حتی یسمع کلام اللہ دال بر کلام اللہ مراد است و دال بر کلام اللہ چنانکه ما گفتیم همین حروف و اصوات مخلوقه باری تعالی است اگر سریانی است آنرا توریت خوانند اگر عبرانی است آنرا انجیل خوانند و زبور گویند و اگر عربی است قرآن خوانند و بر بعضے دیگر انبیا صحف و بکلیم بود و بزبانهاے مختلف

برخے

و آن معد و د محصور نیست

سوال ۳۰. اگر ترا پرسند قرآن چون اسم دال بر کلام نفسی باشد پس چه معنی است حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم اَلْقُرْاٰنُ کَلَامُ اللّٰهِ غَیْرُ مَخْلُوْقٍ وَمَنْ قَالَ مَخْلُوْقٌ فَهُوَ کَافِرٌ نَعُوْذُ بِاللّٰهِ الْعَظِیْمِ **جواب** بگو قرآن اسمے است مشترک میان دال و میان کلام نفسی چنانکه گویند این حکم ثابت است بقرآن و هم بدین معنی مس قرآن جنب و محدث و حائض را روا نیست و فلان حافظ قرآن است و حجت مثبت برائے احکام شرع همین قرآن مکتوب و منزل و منقول متواتر است علماے اصول هم بدین معنی تعریف کرده اند و ترتیب و سماع و وجوه استدلال و طریق استنباط و احکام و اسامی هر صنفے و نوعے و جنسے باسمے باصطلاح هر علمے متعلق همین قرآن است و در حدیث قرآن اسم معنی است قدیم قائم بذات باری تعالیٰ و کلام حقیقی و نفسی و غیر مخلوق و هر که آنرا مخلوق گوید بیشک کافر باشد نعوذ بالله منها۔

۳۰　لفظ هم بدین تعریف
لسا و نفسی غیر مخلوق

سوال ۳۱. اگر ترا پرسند منزل مکتوب نیست پس مکتوب بر کاغذ را که قرآن خوانند بچه معنی **جواب** بگو هر شے را وجودے است در حس و وجود یست در ذهن و وجود یست در عبارت و وجود یست در کتابت نقوشے و اشکالے تا لف و عبارت قوی و موضوع برائے حروف که دلیل کند بر آن ملکت حروفے که آن را عبارت گویند چنانکه گویند النار جوهر محرق ذکر کرده شود به لفظ و نقش کرده شود بقلم و لازم نیاید که نقوش محرق باشد و یا حقیقت نار بلکه صوت و حروف بود و پس کتابت دلیل کند بر عبارت و عبارت دلیل کند بر آنچه در ذهن است و ذهن دلیل کند بر آنچه در عین است حاصل آنجا آمد که قرآن موصوف است باوصاف حوادث و مخلوقات و مراد از و دال است نه کلام نفسی و آنجا که قرآن موصوف است بصفت قدیم آنجا مراد کلام حقیقی و نفسی است۔

۳۱　لسا مؤتلف لسا قوے موضوع لسا بر آن حروفے لسا النار جوهر لسا آید

سوال ۳۲. اگر ترا پرسند معنی قرآن غیر مخلوق است یا حادث؟ **جواب** بگو اگر معنی او قائم بذات و صفات باری است قدیم است و اگر اخبار است از محدثات متعلق بازمان و مکان

۳۲

آن لفظ یا معنی حادث این سخن در رد خوارج صاحب تحقیق گفته است۔

۳۳ سوال ۳۳۔ اگر ترا پرسند القرآن غیر مخلوق گویند یا نہ؟ جواب بگو بیک معنی صحیح باشد اما مشایخ منع کرده اند تا سبقت وہم بمذہب خنابلہ نیاید انا چنین گویند القرآن کلام اللہ غیر مخلوق تا وہم بمذہب ایشان نباشد و اتباع حدیث نبی ہم بود این سخن در شرح عقیدہ نسفی مولینا سعد الدین ہروی نبشتہ است کہ قرآن حروف و اصوات است کلام اللہ بدین معنی کہ دال است بر کلام حقیقی و آن مولفات و مخلوقات اللہ است نہ آنکہ از مولف بشر ہمچنین در طاقت مردم نباشد۔

[illegible] الیہ او از [illegible] تفتازانی است

۳۴ سوال ۳۴۔ اگر ترا پرسند تو گفتی لفظ قرآن مشترک است میان حروف و اصوات عربی منزل بر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و میان کلام نفسی و علما گفته اند انما سمی القرآن کلام اللہ مجازا لدلالتہ علیہ جواب بگو معنی سخن ایشان اینست کہ کلام اللہ بہ تحقیق آن معنی کہ قایم بذات است و تسمیہ لفظ بدان وضع او برای آن نیست مگر باعتبار دلالت این حروف بر آن معنی است و ہم بر لفظ انما سمی دلیل بر وضع می کند پس معلوم شد کہ انکار وضع ندارد اما بیان وجہ تسمیہ و سبب وضع لفظ قرآن برای این معنی بیان کرده اند

۳۵ سوال ۳۵۔ اگر ترا پرسند چہ معنی است سخن بعضے مشایخ را کہ ایشان گفته اند المقروء قدیم والقراءت حادثۃ و مقروء ہمین حروف و اصوات است جواب بگو از مقروء و محفوظ مراد است این نقوش متخیلہ در قوت متخیلہ است آنرا ترتیبے در قوت متخیلہ نیست ترتیب در قرأت است کہ خارج بدان مساعد نیست کہ غیر مترتب قرأت توان کرد ترتیب صفت حادث پس معنی سخن ایشان کہ المقروء قدیم این باشد کہ فیہ صفۃ من صفات القدیم وھو عدم الترتیب والقراءت حادثۃ لیست فیھا صفۃ من صفات القدیم اصلا بل ھو محض خالص علی صفۃ الحدوث کالترتیب والتعاقب ونحو ذلک۔

۳۶ سوال ۳۶۔ اگر ترا پرسند چہ معنی است قولہ تعالی را وما کان لبشر ان یکلمہ اللہ

12820

إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا و چه معنی حدیث رسول الله صلی الله علیه
وسلم است کَلَّمَ اللهُ آدَمَ شِفَاهًا **جواب** بگو مراد ازین حجاب همین واسطه حروف و
اصوات است که او تعالی چون خواهد با یکے سخن بکلام نفسی خود را بشنواند و معنی حدیث است که آدم
بواسطه خلق حروف و اصوات کلام الله شنیدے و آن را او ظاهر سخن مشافهه گویند که مردم با آنکه
حکایت کنند و شخص واسطه درمیان نباشد گویند فلان با فلان شفاها تکلم کرد و بمشافهه سخن گفتند یعنی
بلا واسطه رسولے و ترجمانے و پادشاه چون بغیر واسطه دبیرے و حاجبے و وزیرے کسے را بکارے
فرماید و فرمانے دهد گویند که با فلان مشافهه شد واین بواسطه حروف و اصوات است که بزبان آن
پادشاه کلام نفسی خویش ادا کند یعنی آدم علیه السلام را آن مرتبه است که با وے بے واسطه رسولے و ملکے
یا بشرے سخن بوده است واین مرتبه خواص باشد وحیا او یرسل رسولا مرتبه خواص و عوام است

سؤال. اگر ترا پرسند یکے از صفات باری تعالی رویت است او تعالی و تقدس در دنیا ۳۷
جایز الرویة است علی الدوام و در آخرت واجب است رویت او مومنان را در بهشت
بچشم سر و هر شے که بچشم سر دیده شود هشت شرط باید و آن محاذات رائی باشد با مرئی و ثبوت
مسافت میان ایشان و قرب قریب نه بعید بعید نباشد و مرئی سخت لطیف نباشد و سلامت
حاسه و شی مرئی قابل رویت بود و عدم حجاب میان رائی و مرئی و بعضے این شروط در باری محال است
رویت چگونه ممکن بود **جواب** بگو این شرائط شرائط نفس رویت نیست بلکه این شرائط اجرائے الله
عادت رویت مر اشیا را است نه آنکه در حقیقت شرط رویت است زیرا چه باجماع مومنان
و اکثر معتزله مقر اند بدین که حق سبحانه تعالی رائی است و هرگز این شرائط در رویت مفقود شوند آن
واگر شرط بودے هر آئینه متغیر نه شدے در شاهد و غایب و هرگاه که متبدل شد معلوم حتم الهیه
شد که شرط حقیقی نیست اما شرط عادی باشد که در عادات باجرای الله رویت اشیاے محسوسات
را بے این شرط نیست اما اینجا یک سخن بپرسند که بحث در رویت حاسه بصر است بر اطلاق
رویت و ایشان باری را رائی بدین حاسه نمی دارند شما می خواهید اثبات سخنے دیگر برائے

اثبات رویت را گویم کہ الله تعالی بیشک و بے نزاع خود را خود می بیند پس رویت ذات او
امرے ممکن باشد و برام ممکن صاحب شرح صادق قولاً و فعلاً اخبار کرد مارا اعتقاد بدان واجب بود
سید شمس الدین صاحب صحائف رسالہ موجز در عقیدہ نوشتہ است این سخن را دران اثبات کردہ
رویۃ الله بدین حاشیہ بلکنند بغیر این شروط و مقیس علیہ نخواہد کہ رویت باری تعالی کنند و قیاس
مع الفارق صحیح و روا نباشد اما قطع این شعب و انشراح ازین تعب ہم بقول شیخ الشیوخ شہاب
الدین صاحب عوارف بود کہ در علم الہدی آوردہ اند کہ او تعالی بکرم عمیم و
و لطف قدیم خویش در روز قیامت چشم مومنان را بنور خویش کہ بدان نور حق تعالی
ہمہ جہان را بی جہت و بی کیف و سمت می بیند و ممتد و منور بدان نور خواہد کرد تا بدین چشمہا بآن
نور الله کہ جہتے و سمتے ندارد حق تعالی را بے جہتے و سمتے و کمے و کیفے خواہیم دید و این امرے
ممکن است انکار آن از روے عقل مستحسن نیست و شرح بدان وارد بر ما واجب باشد کہ
عقیدہ کنیم بالقطع ہمین خواہد بود و انکار آن جز جہالت صرف و حماقت خالص نباشد چنانکہ
چشم ما امروز طاقت آن ندارد کہ آفتاب را تواند دید و چون آنکہ مستمد می شود ہم بنور آفتاب
پرتوے ازان میگیرد و بدین فیض ازان مستفیض می گردد ہم بنور آفتاب آفتاب را می بیند ہمچنان دنیا
نمونہ آخرت است ہم بنور الله تعالی او را روز قیامت خواہیم دید و ہم بدین معنی است سخن مشائخ
ما رای الله غیر الله بہتر ازین سخن در باب رویت الله و قطع شعب جاہلان محروم سخنے
در کتابے بنظر نیامدہ است و این ہمہ ازین مکابرہ باز نماند کہ حرمان دامنگیر او و خسران
گردگان وقت اوست نیکبختے باشد کہ بدین سخن امروز تقلید کند و فردائے قیامت ہمین را
معاینہ کند و چہ دولت و چہ لذت ورد بہشت ازان گیرد رزقنا الله و ایاکم ہذہ اللذۃ
العظمی و اللذات الکبری بحرمۃ النبی المصطفی و آلہ المطہر المزکی صلی الله علیہ
و آلہ و سلم۔

۳۸ سوال۔ اگر ترا پرسند ممکن نیست کہ چشم کسے را از دوستان خویش خداوند تعالی و تقدس

مستمد بدین نور مستفیض بدین فیض هم در دنیا کند چنانکه او را در آخرت خواهند دید هم در دنیا بینند **جواب** بگو آرے ممکن است رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را در شب معراج بر قول اصح رویت اللہ بود واما درین که بعین راس بود یا بقلب اختلاف کرده اند در مدارک می نویسند قیل المرئی هو الله بعین راسه وبقلبه واختلاف نیز دلیل امکان آن اگر ممکن نه بودے رسول اللہ را هم باتفاق نه بودے زیراچه در امر مستحیل رسول اللہ و دیگران هم برابر اند و نیز بهمین دلیل که علماے سنت امکان عقلی در آخرت اثبات کرده اند هم بدان دلیل امکان در دنیا ثابت شده زیراچه او تعالی لا یتغیر فی صفاته ولا فی افعاله بحدوث الاکوان هر چیزے که او را ممکن در ان جهان است درین جهان بے شبهه است والا تغیر در و لازم آید بحدوث الاکوان واین محال است ولیکن وعده بر سبیل حتم وعقیده بر سبیل وجوب بسمع در بهشت وارد شده فلیقتصر علیه۔

سوال۔ اگر ترا پرسند که رویت اللہ تعالی در خواب باشد؟ **جواب** بگو در عقیده حافظیه و در کتب دیگر میگویند باشد بنا بران حکمے است از سلف بحدے که انکار آن ضعوان کرده بعضے منع کرده اند و دران یا تکذیب سلف صالح باشد یا تحملے در کلام ایشان و آن عدول از ظاهر است و آنکه میگویند که خواب خیالے است واو تعالی در خیال نه گنجد بدانیم این مشکل می آید که او تعالی در حاسه بصر چگونه گنجد هرگز ممکن نباشد که در حس بصر آید پس چنانکه در بهشت باصره بهشتیان را بدان نور مستمد گردانند که بدان نور وے را ببینند کذالک از حکایت سلف معلوم شد که تخیله سلف را مستمد بدان نور که در خواب بدان نور خداے را می بینند امرے قابل از روے عقل وسمع متواتر از سلف صالح وارد است انکار آن مکابره صرف است واگر در بیداری از سلف صالح بصریح وارد شدے برین نیز قائل می شدیم چون سمع در بهشت وارد شد که ابصار بدین نور مستمد خواهد شد بدین ابصار در بیداری خواهیم دید عقیده همان کردیم و چون در سمع وارد شد که بصر مبارک رسول اللہ

صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در شب معراج بدان نور متمد کرده بودند و بدان نور مشاہده کرده عقیده بدان کردیم وچون درسمع وارد شد که متخیله سلف را بدین نور در دنیا در خواب متمد گردانید و ایشان دیدند و حکایت کرده اند بر سبیل تواتر از ایشان منقول شد و ایشان متقدم وامین اند و مقتدایان وپیران دین اند عقیده واجب شد که بوقوع آن در خواب و در بیداری صریح چیزے نیامد از ان امساک کردیم ولیکن رواست روایت در کتب فقہ چنین دیدیم که بدین ابصار در دنیا به بیداری واقع نخواہد بود وہم بدان عقیده باید کرد ودر تحقیق چنین شد که یک بار در بہشت حق سبحانہ تعالیٰ خود را در جملہ مومنان بچشم سر بسبیل حتم و وجوب خواہد نمود واین صفت خاصۂ آخرت است در دنیا ہیچ وقتے نخواہد بود زہے فضل عظیم مر آخرت را بر دنیا و بعضے سخن گفتہ اند سکوت درین باب احوط است واین سخن چند معنی دارد یکے آنکہ نہ منع رویت در خواب باید کرد تا مخالف سلف نیاید ونہ قایل باید شد زیرا چہ او در خیال نگنجد وجواب آن بالا گفتہ شده است. دوم احتمال آنکہ بیننده در خواب چنین چیز مشاہده کند سکوت ورا احوط باشد از گفتار یا مردم کہ خدائے را در خواب دیدم سوم آنکہ انچہ دیده باشد سکوت در بیان کیفیت رائی وصفت مرئی احوط باشد بلکہ واجب بود زیراکہ او آن نیست کہ گوش توان شنید یا عقلے تحمل توان کرد ہمان بیننده داند کہ چہ دیده است فظن خیرا ولا تسئل عن الخبر وآنچہ چیزے بیند قابل بیان نباشد وادراک آن کسے نتواند کرد وکیفیتے وصفتے در زبان کسے نہ گنجد لاید سکوت احوط بلکہ ضروری ولابدی باشد اما رویت بقلب کہ آن را مشاہده خوانند آن باجماع دین وبہ قرآن وبہ قول نبی وسلف تابعین وتبع تابعین وعلمائے متقدمین ومتاخرین ثابت بیشک وبالقطع ویقین است بہ بیداری ویقظہ در دنیا و آخرت در وے بہ یک رنگ است وآنکہ بعضے مشایخ صوفیان در بعضے غلبات وجد ایشان سخن بر غیر حد وے کہ گفتہ شد صادر شده است یا ماول است یا حوالہ بدیشان است لا ننکرھم ولا نقتدی بھم فھم رجال اھل خلوت واصحاب سر

باللہ لہم مع اللہ معاملۃ لانفسھم ولا یحسن لنا انکارھم متکلمھم وامرھم الی اللہ ولا یقول فیھم الا خیرا فان کثیرا ما یحسن فی الخلوۃ ولا یحسن فی الجلوۃ وایں ہمہ ترجمہ بزدوی وکشف بزدوی است کہ در پارسی نوشتہ شدہ است وعداوت با دوستان خدا واہانت مقربان حضرت او نہ کند مگر دشمن خدا ومردود حضرت وکم اصل کہ جاہل نادان بے حاصل باشد ودریں باب وعید شدید وارد شدہ ودر مشارق حدیث صحیح آمدہ است من اھان لی ولیا فقد بارزنی بالمحاربۃ وکدام وعیدے شدید تر از مبارزت کبیر متعال وقاہر غالب وقادر ذو الجلال باشد حملہ شدید دانواع عذاب دریں محاربہ داخل است۔

۴۰ **سوال**۔ اگر ترا پرسند بر حکم ظاہر ایں آیت فلما تجلی ربہ للجبل جعلہ دکا وخر موسیٰ صعقا رویت جبل را بود **جواب** بگو کہ در عقیدہ حافظیہ می نویسد کہ در جبل خلق حیات وفہم وبصر کرد وکوہ خدائے را دید ودر دنیا برکوہ رویت واقع شد اے احمق منزلہ چہ انکار میکنی شئے را ور دنیا بکوہے دادند اگر انسان کہ اعظم مخلوقات است ببیند ترا عجب می آید۔

۴۱ **سوال**۔ اگر ترا پرسند چہ معنی است حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را کہ گفت انکم ستروں ربکم کما ترون القمر لیلۃ البدر **جواب**۔ بگو مقصود تشبیہ رویت بہ رائی است در تحقیق نہ تشبیہ مرئی بہ مرئی یعنی چنانکہ ایں رویت شما قمر را تحقیق است تتمہ حدیث لا تضامون فیہ ای لا تشکون ہم بدیں معنی دلیل کند چناں رویت خواہد بود نہ چنانکہ قمر مرئی در جہت است خدائے نیز در جہت خواہد بود تعالی اللہ عن ذلک و در مصابیح حدیث دراز است دراں چند جملہ است کہ ہم بدیں معنی دلیل می کند عن سعید بن مسیب رضی اللہ عنہما انہ لقی ابو ھریرۃ فقال ابو ھریرہ اسئال اللہ ان یجمع بینی وبینک فی سوق الجنۃ فقال سعید افیھا سوق قال نعم اخبرنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان اھل الجنۃ اذا

ے از مصابیح جلد دوم صفحہ ۲۲۰۔۲۲۱ مطبوعہ مصر ایں حدیث را مقابلہ وتصحیح کردم۔ع ح

دخلوها نزلوا فیها بفضل اعمالهم ثم یؤذن لهم فی مقدار یوم الجمعة
من ایام الدنیا فیزورون ربهم و یبرز لهم عرشه و یتبدی لهم فی
روضة من ریاض الجنة فیوضع لهم منابر من نور و منابر من لؤلؤ و منابر
من یاقوت و منابر من زبرجد و منابر من ذهب و منابر من فضة و یجلس
ادناهم و ما فیهم من دنی علی کثبان المسك و الکافور و ما یرون بان
اصحاب الکرسی بافضل منهم مجلسا قال ابو هریرة قلت یا رسول الله هل نری
ربنا قال نعم و هل تتمارون فی رؤیة الشمس و القمر لیلة البدر
قلنا لا قال کذلك لا تتمارون فی رؤیة ربکم و لا یبقی فی ذلك المجلس رجل
الا حاضره الله محاضرة حتی یقول للرجل منهم یا فلان ابن فلان اتذکر
یوما قلت کذا و کذا فیذکره ببعض غدراته فی الدنیا فیقول افلم تغفر لی
فیقول بلی فبسعة مغفرتی بلغت منزلتك هذه فبینما هم علی ذلك
غشیتهم سحابة من فوقهم فامطرت علیهم طیبا لم یجدوا مثل ریحه
شیئا قط و یقول ربنا قوموا الی ما اعددت لکم من الکرامة الحدیث
الی قوله ثم ننصرف الی منازلنا فیتلقانا ازواجنا فیقلن مرحبا اهلا لقد جئت
و ان بك من الجمال افضل مما فارقتنا علیه فیقول انا جالسنا ربنا الجبار
و یحقنا ان ننقلب مثل ما انقلبنا یعنی حدیث ایست سعید ابن مسیب با ابو هریره
ملاقات کرد ابو هریره اش گفت که خدای تعالی ما را در بازار بهشت جمع گرداند ابو سعید گفت
پرسید که در بهشت بازار است گفت آری خبر کرد مرا رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم
که چون اہل بہشت در بہشت آیند بفضول اعمال خویش بمقدار روز جمعه از ایام دنیا
در بازار بهشت در روز زیارت خدا و ملاقات او کنند و عرش او برایشان و در آن مقام
بارز و ظاهر گردد و خدای تعالی برایشان در روضه از ریاض جنت فرستاده شود

بواے ایشان کرسیها بر نور منبر از نور واز لؤلؤ واز زبرجد ویاقوت و ذهب و فضه بر حسب مراتب ایشان وادنی ایشان بر تودهٔ مشک کافور نشینید واین نشینده دنی نباشد زیرا چه جهت خصوص مجلس حق مقام خواران نخواهد بود اما به مرتبه هر یکے از دیگرے متفاوت باشد آنکه بر تودهٔ مشک نشیند نمودہ نشود او ادنی تر از اصحاب کراسی واو منغص نه شود در بهشت و از منغص نیست ابوهریرهٔ رضی از رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم پرسیدند که خداے تعالیٰ را ما خواهیم دید گفت آرے خواهید دید شما امروز در آفتاب روز و ماهتاب شب هیچ شک دارید گفت داریم گفت همچنان در دیدار خداے هیچ شک نه خواهید داشت و در آن مجلس هیچ مردے نباشد که خداے تعالیٰ باوے حاضر نباشد تا آنکه خداے تعالیٰ با یکے از ایشان گوید ای فلان بن فلان آن روز نه گفتی چنین وچنین شے از جنس معصیت آن مرد یاد آرد و بگوید آرے گفتم باز گوید نیامرزیدی آن را غفور الرحیم رب العالمین فرماید آمرزیدم و به سعت مغفرت خویش منزلت ترا بدینجا رسانیدم همدرین میان ابرے ایشان را در پوشاند بوے خوش و آن باران که هیچ وقتے نیافته بودند خداے با ایشان بگوید بخیزید سوے چیزے که برائے شما از انواع کرامات ساخته کرده ام بروید بدان انواع کرامات مشغول شوید چون بمنازل خود باز آیند زنان ایشان بگویند خوش آمدید این جمالے که شما را این زمان شده است چون رفته بودید نبود و ایشان گویند ما را با خداے مجالست بود سزاوار است که ما بدین جمال باز گردیم ؎

جمالِ همنشین درمن اثر کرد وگرنه من همان خاکم که هستم

ونیز در مصابیح آمده است وَمَا بَيْنَ الْقَوْمِ وَبَيْنَ اَنْ يَّنْظُرُوْا اِلٰى رَبِّهِمْ اِلَّا رِدَاءُ الْكِبْرِيَاءِ عَلٰى وَجْهِهٖ فِيْ جَنَّتِ عَدْنٍ معنی این حدیث اینست که میان قوم و میان آنکه خداے خود را بینند جز چادر کبریا یعنے حجاب عظمت و حشمت و جلال باری هرگز از دل مومنان در بهشت هم منتفی نخواهد شد که صفت حقیقی و ذاتی اوست هرگز از ذات او منتفی شدنی نیست ازین جا معلوم می شود بهشت خوف جلال باشد اما خوف قهر نبود و معنی آیت لَا خَوْفٌ

علیہم ای خوف القهر مراد باشد در سراجی می نویسد که اهل الجنة امنون عن خوف العزل غیر امنین عن خوف الجلال نه بینی در شاہد بادشاہے درگاه انعام خوشی وکشادگی در مجلس جشن وشادی اگر بصد کشادگی وملاعبه با حاضران پیش آید ہرگز خوف عظمت ومهابت وجلالت او از سینه ایشان زوال نه پذیر د وتخیل ہر چند بیشتر کشادگی و انبساط کند تمکن خوف عظمت او بیشتر در دل حاضران جاے گیرد واین مشاہده ہر احاد درحق بادشاہے مجازی وبندگان صوری است بر بادشاه حقیقی چه گمان توان برد و ہم در مصابیح است عن سعید ان ناسا قالوا یا رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم هل نری ربنا یوم القیمة قال رسول الله نعم هل تضامون فی رویة الشمس فی الظهیرة صحوا لیس معها سحاب قالوا لا یا رسول الله قال ما تضامون فی رویة الله یوم القیمة الا کما تضامون فی رویة احدهما اذا کان یوم القیمة اذن موذن لیتبع کل امة ما کانت تعبد فلا یبقی احد کان یعبد غیر الله من الاصنام والانصاب الا یتساقطون فی النار حتی اذا لم یبق الا من کان یعبد الله من بر وفاجر اتاهم رب العالمین قال فما تنتظرون قالوا یتبع کل امة ما کانت تعبد قالوا ربنا یعلم فارقنا الناس فی الدنیا افقر ما کنا الیهم ولم نصاحبهم وفی روایة ابی هریرة فیقول هذا مکاننا حتی یاتینا ربنا فاذا جاء عرفناه ابو سعید گفت مردے از رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم پرسید روز قیامت خداے خود را خواہیم دید گفت آرے وہست شکے شمارا در دیدن آفتاب درمیان روز وقتے روشن که در او ابرے نباشد ودر دیدن ماہتاب که در شب روشن که در او ابرے نباشد ایشان گفتند شک نمی کنیم فرمود شک نه کنید در رویت خدا اگر چنانکه شک نمی کنید در رویت آفتاب وماہتاب چون روز قیامت شود منادی ندا در دہد ہر عابدے پس معبود خود رود وہمہ عابدان اصنام وانصاب در دوزخ

افتند عابدان حق تعالیٰ مانند از نیکو کاران وگنه گاران حق تعالیٰ بر ایشان اتیان کند و در مفاتیح شرح مصابیح است که مراد از اتیان حق تجلی الٰہی وتعریفات ربانی است بر ایشان گوید چه چیز را انتظار میکنید گویند خدایا ما ترک مردمان کردیم و مخالفت ایشان کردیم در اختیار عبادت تو اگرچه ما محتاج بدیشان بودیم با ایشان صحبت نه کردیم و در روایت ابوہریرہ آمده است که ایشان گویند آنجا جاے ماست که تا اتیان کند خداے تعالیٰ ما را چون اتیان خداے بر ایشان شود بشناسیم او را او را پس آوردیم و در آخر این حدیث بعد چند جمله آمده است ثم یضرب الجسر علی جهنم وتحمل الشفاعة الی آخر الحدیث پس باشارت حدیث چنین معلوم می شود رویت پیش از دخول بهشت هم خواهد بود و نیز در مصابیح آمده است انکم سترون ربکم عیانا و در مصابیح آمده است اذا دخل اهل الجنة الجنة یقول الله تبارك وتعالیٰ تریدون شیئا ازیدکم فیقولون الم تبیض وجوهنا والم تدخلنا الجنة وتنجینا من النار قال بلی فیرفع الحجاب فینظرون الی وجه الله فما اعطوا شیئا احب الیهم من النظر الی ربهم ثم تلا للذین احسنوا الحسنیٰ وزیادة چون اهل بهشت در بهشت شوند حق تعالیٰ بر ایشان گوید که زیادتی انعام کنم ایشان گویند روی ما سفید کردی و در بهشت در آوردی و از دوزخ خلاص دادی فرماید آرے و رفع حجاب کند ایشان خداے تعالیٰ وتقدس را به بینند که هیچ چیز دوست تر ایشان را از دیدن خداے تعالیٰ نه باشد پس این آیت به خواند که للذین احسنوا الحسنیٰ وزیادة ای الرؤیة پس این روایات تقویت قول کسے باشد که ازین زیادت رویت مراد دارد و نیز در مصابیح است ان اکرمهم عند الله من ینظر الی وجهه غدوة وعشیا اکرم اهل بهشت عند الله است که روے حق تعالیٰ دائم بیند و نیز در حدیث مصابیح است عن ابی رزین العقیلی انه قال قلت

لہ۔ آیین لئے دیدار۔ ۵ مصابیح مطبوعہ مصر جلد دوم صفحہ ۲۲۰ ع ح۔

یا رسول اللہ اکلنا یری ربہ مخلیا یوم القیمۃ قال بلی قال وما آیۃ ذالک فی خلقہ فقال یا ابا رزین الیس کلکم یری القمر لیلۃ البدر مخلیا بہ قال بلی قال فانما ھو خلق من خلق اللہ فاللہ اجل واعظم ابی رزین پرسید کہ خدا را بے مانع و بے پردہ ہمہ مردم ببینند گفت آرے گفتم در خلق او علامتے ہست گفت قمر شب چہاردہم بے مانع و بے پردہ دیدہ می شود و خدائے کہ آفرینندہ اوست اجل و اعظم ہمچنان دیدہ خواہد شد

سوال۔ اگر ترا پرسند یکے از صفات باری تعالی محبت او با عباد است و محبت عباد با او در قرآن می گوید یُحِبُّھُمْ وَیُحِبُّوْنَهٗ و برائے محبت بین الشخصین میل باید و برائے میل جنسیت باید و میان بندہ و خدائے وحادث و قدیم جنسیت محال است پس محبت حقیقی چگونہ درست آید جواب بگو این جا محبت عام است و محبت خاص است محبت عام آنچہ در کتب فقہ و تفاسیر افتادہ کہ مراد از محبت بندہ خدائے را امتثال اوامر او نواہی او باز دارد از ان باز ماند لازم معنی محبت مراد است و اما محبت خدائے بندہ را آن است کہ عمل صالح او قبول کند و او را جزائے عمل بدہد و تفضل ثواب و تقرب درجات بکرم خویش زائد نماید بر اعمال خیر او مخصوص گرداند این محبت اللہ باشد بندہ را چنانکہ ظاہر پادشاہ یکے را از خواص خود دوست دارد و او را مخصوص بانواع مراحم و عطایات و انعامات و تشریفات کند کہ دیگران از ان غبط برند و محبت دوم محبت خاص است کہ آن خاصہ بشری است میان بندہ و خدائے و اگر آن را درمیان آرم شاید ازین جاہلان کم اصل کہ خود را علماء ساختہ اند محض جہلا اند از سرنادانی و سوئے فہم خویش چیزے درباب بزرگان گویند و انکار برند و بدان بدبخت دارین گردند و سبب آن من بودہ باشم ہم ازین جہت گفتہ نہ شدہ آنا این چارہ حرفے ازان چنین گویند بعض قدسی بعیاد خود اصل است بلکہ با ہمہ است اما در حق خواص تجلی منکشف است آن بعض رانسبتے و جنسیتے با اوست نہ بدین معنی رانسبتے و جنسیتے چنانچہ باران بہارد

و هوا نم شود و آن نم چکیدن گیرد این چنین می چکد که آن بسیار خضربات را تربیت می کند
آن فیض غیر باران است اما نسبت مائی باو محبت دارد و محبت خاصه ازین جا منشا باشد و آن
کسے که انا الحق و سبحانی گفت هم ازین قبیل است ۔

سوال ۔ اگر ترا پرسند که یکے از صفات باری تعالی شکور است و شکور فعول است ۴۳
صیغه مبالغه معنی او بسیار شکر گوینده و شکر بمقابله احسان محسنے باشد و باری تعالی منعم
و محسن همه است شکر کسے بر وجه لازم شود **جواب** ۔ بگو از شکور اسم باری تعالی جزا دهنده
شکر بندگان مراد است شکرے که بندگان گویند او قبول کند جزائے آن دهد و جزائے شکر را
شکر خوانند چنانچه جزائے سیئه را سیئه گفت و هم بدین معنی توّاب است یعنی قبول کننده
توبه بندگان و جزا دهنده توبه ایشان تَابَ اللّٰهُ عَلَیْهِ اَیْ قَبِلَ اللّٰهُ تَوْبَتَه ۔

سوال ۔ اگر ترا پرسند خالق افعال بنده که دران بنده را اختیارے هست از طاعت ۴۴
و معصیت خدائے است یا بنده ؟ **جواب** بگو خدائے است مذهب اهل حق این است
و مذهب معتزله این است که بنده است خدائے را در افعال اختیاری بنده خلقے
نیست لعنت خدائے بر ایشان باد که این مذهب خبیث ایشان بدتر از مذهب مشرکان
و عبدة اصنام که ایشان یگانگی را منکر اند و بتان را شریک می گردانند این احمقان اله
همه جهان را شریک باری تعالی گردانند پس من هم خالق خدائے هم خالق که خود را مدح
بخالقیت کند چه مدح باشد بگوید اَفَمَنْ یَّخْلُقُ کَمَنْ لَّا یَخْلُقُ و دیگر اقل از حال خالق
آن مقدار باشد که او عالم باشد بدانچه خلق خواهد کرد و حرکاتے و سکناتے که مردم در حالت
سرعت مشی می کنند مثلاً هیچ علم بدان قبل وجود و حال وجود و بعد وجود ندارد پس چه خالق
باشد بے علم هیچ دانائے نه گوید بعقل صریح و نقل صحیح معلوم و تحقیق شد که خالق کل افعال عباد
خیراً و شراً اختیاراً و جبراً و اضطراراً ظاهراً و باطناً باری تعالی و تقدس است ۔

سوال ۔ اگر ترا پرسند چون ثابت شد که خالق کفر کافر و خالق زنائے زانی و کذب ۴۵

کاذب باری است پس عذاب بمقابله آن کردن ظلم باشد و ظلم در صفت باری روا نیست
جواب بگو این جا مذهب اہل حق اینست که حق تعالی و تقدس در بنده خلق اختیار
میکند که او و اجزاء نفس خویش می باشد وقت صدور آن فعل از و بخلق باری که آن شخص
خواهد که بکند نه کند اگر چون خلق باری باشد البته شود و اختیار او تابع اختیار باری باشد
غیر آن اختیار نه کند و اما این مقدار که هست آن وقت از خود بضرورت می یابد بر سبیل
قطع و یقین که این فعل مقدور من است اگر من خواهم که نه کنم چنانکه صاحب نفس در خاطر دارد
که اگر خواهم نفس بکشم و اگر خواهم نکشم اما چون دم فرو برد در کنه هیچ باختیار متعلق نباشد البته
بیرون آید مثلاً کافر ثابت بت پرستیدن این مقدار از خود می یابد که اگر این دم سجده نکنم توانم
و شارب خمر میداند بتحقیق اگر اینده جرعه نه خورم توانم و کذالک زانی هم بدین مقدار او فاعل
مختار خود شد او را قادر بین الفعل و ترک داشتند مدح بر فعل خیر و ترک شر و ذم بر عکس هم
بدین فعل وجدان ضروری تابع اختیار باری مبتنی گشت و علت مناط تکلیف دین
و امر و نهی بدین قدرت استقرار یافت و این را قدرت الکتاب نامند پس فعل عبد تحت قدرت
باری آمد خلقاً و تحت قدرت عبد آمد کسباً تحت قدرت قادرین شد و لیکن بجهت مختلف
نه چنانکه معتزله گویند که تحت قدرت قادرین بیک جهت است عبد در رب که خدای
از وی اراده طاعت و ایمان میکند و او خلق کفر و ایمان در خود می کند و اراده آن می کند
پس ارادت عبد غالب می آید بر ارادت باری این سخن قبیح ناد انی هم نه گوید عمر بن عبدالعزیز
می گوید معتزله از دست مجوسی الزام خورد و معتزله گفت ایمان آر مجوسی گفت اگر خدای بخواهد
بیارم معتزلش گفت حق تعالی میخواهد تو و شیطان نمی خواهد مجوسی جواب داد فانا متبع غلبهما
و اقواهما من تابع او هستم که از میان ایشان غالب تر باشد فتحیر المعتزلی فا فهم و بعضی علما
فرق میان قدرت کسب و خلق آن کرده اند که کسب با آلت باشد و خلق بلا آلت بود و بعضی
گفته اند که کسب انفراد قادر بدو صحیح نیست و اما خلق انفراد بدو لازم است و جبریه که نفی اختیار

خواهد که بکند

بچون دم فرو برد

معتزلش گفت

عبد کند افعال او را چون افعال مرتعش دارند و تکلیف ضائع کنند ثواب و عقاب را بر باد ہوا شمارند
اما ما می گوئیم جبر و جور ر وا نیست زیرا چہ جبر از ظلم است نعوذ ، کند و بر آن عذاب کند این ظلم باشد جواب
گویند غرو آمنا و صدقنا کافر را بیار ند و بہ مقابلہ کفر او دراند و خواہند عذاب کنند او گوید کفر مرا تو آفریدی
و این زمان عذاب میکنی این ظلم است حق سبحانہ تعالی گوید از عیر ہیولا صورت تو آفریدم
با کفر و در رحم ترا با کفر داشتم و تولید با کفر کردم و ترا زیانیدم با خلق کفر و این دم ترا با خلق آوردند
و ہر گاہے کہ تو زدی زدن گام ترا من آفریدم و این دم کہ میگوئی با من کہ کفر مرا تو آفریدی و این
زمان عذاب میکنی ظلم است من آفریدم عقاد در دوزخ بھی فرستادم رفتن تو در دوزخ من
آفریدم ہر گاہے پس ہر گاہے در دوزخ من آفریدم آتش من آفریدم وصفت احراق در آتش
من آفریدم و آتش بر تنت من گماشتم و صفت تقبل احراق تن را من آفریدہ ام وجدان المے کہ تو
میکنی آن را من آفریدہ ام آن نعرہ و شورے کہ تو میکنی من آفریدہ ام اما تو فکر کن کہ ظلم از کدام
دریچہ برآید و از کدام رہ دخل یافت فافھموا واغتنموا ایھا الجبریۃ والقادریۃ انہ سرٌ
غامض و غور غائر و جبریہ کہ نفی اختیار عبد کنند افعال او را چون افعال مرتعش دارند و تکلیف ضائع
کنند و ثواب و عقاب را بر باد ہوا سازند و این مخالف اجماع اہل دین و علما است و این مسئلہ
قضا و قدر گویند مشکل مسئلہ است مخلص ازین مضیق بے عنایت و توفیق باری ہرگز نباشد رسول اللہ
صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بحث درین مسئلہ کردن منع فرمود چون صحابہ را دید اختلافے درین می کنند
غضب کرد و بر پیشانی تا آنکہ رخسارہ مبارک سرخ شد و گفت انما ھلک من کان قبلکم
بالاختلاف فی القدر و اذا ذکر القدر فامسکوا چون مسئلہ قضا و قدر از امور غیبیہ بظاہر فہم قرآن
کند ہمہ تقدیر خیر و شر و طاعت و معصیت و قضا و قدر کفر و ایمان ہمہ از خدائے است . بندہ را در
دخلے نیست ازین میان معلوم شد کہ او تعالی مرید خیر و شر است و جملہ نیکی و بدی از خدائے است بقضا
و تقدیر و ارادت و خلق او ست و معتزلہ میگویند خدائے تعالی مرید خیر و طاعت است و مرید شر
و معصیت نیست و ہم چنین کفر بقضا او شد و گفتند و اختیار او و خلق او نیست و لیکن بخلق بندہ د بارادہ

جبر چرا

با خلق کفر وا
ترا با خلق

وقضا و اختیار او ست خدا ے ایمان و طاعت میخواہد و بندہ خلق کفر و گناہ در خود می کند پس
باری عاجز از بندہ می آید و بندہ قادر بر باری می شود و این جہالتے عظیم و حماقتے جسیم است اما
مابہ شبہۂ ایشان این است کہ کارے کہ خلق آن کار خود کند و تقدیر آن خود کند و خلق اختیار بندہ آن
کار را کہ ضروری و صوری میگویند خود انکار کنند کہ ہرگز خلاف آن بندہ اختیار نتواند کرد و قضاے
آن کار خود کند پس بدان ملامت و عذاب کند ظالم باشد و خداے عزوجل منزہ است از ظلم و بالعقل
صریح و نقل صحیح جواب این شبہہ از جہت سنت و جماعت ہمان است کہ بندہ را قدرت اکتساب
دادہ اند و اختیار ضروری کہ بیان آن بالا رفتہ است و در بندہ وقت فعل مخلوق میشود و خلقنا
مختارین ای خلقنا و اختیار نا ہم بدین مقدار ظلم منتفی می شود و موضع مدح و ذم و الزام حجت
باشد کہ ترا این مقدار اختیار ضروری دادیم و قدرت اکتساب بخشیدیم طاعت من گذاشتہ گناہ
اختیار کردی باوجود از آیات واضحہ و دلائل قاطعہ تواتر نعم و توالی آلاء دم بدم مجرد اختیار ضروری صوری
یافتی کہ بدان این مقدار وجدانے در خود کردی کہ اگر این کار نہ کنم بجاے آن چنداں توانم کرد ہمین مقدار
قدرت ضروری کہ ترا دادیم صرف در گناہ و نافرمانی کردی بقدر گناہ مستحق تعذیب و عقوبت گشتی
اگر خواہد بخشد و نگیرد تواند اگرچہ ازین شخص توبہ ہم نہ شود الا از کفر کہ وعدہ برین رفتہ است کہ کافر را
بے توبہ مغفرت نیست اِنَّ اللّٰہَ لَا یَغْفِرُ اَنْ یُّشْرَکَ بِہٖ وَیَغْفِرُ مَا دُوْنَ ذٰلِکَ لِمَنْ یَّشَآءُ
حضرت خواجہ اسلام اللہ تعالیٰ در رسالہ استقامت الشریعۃ علی طریقۃ الحقیقۃ نبشتہ است کہ
حق تعالیٰ چہار طبیعت را پیدا آورد و ہر یکے را ضد دیگرے کرد و بینہا بجہتے نسبتے مناسبے ولاپدان
نسبت از دو جانب شد آتش گرم و خشک کرد خاک را سرد و خشک خشکی خاک را با آتش نسبت شد آب
سرد و تر است بہ نسبت سردی آب را با خاک نسبتے شد آب را سرد و تر کرد و ہوا را گرم و تر ساخت
بہ نسبت تری با آب نسبت برد و نسبت گرمی با آتش نسبت حاصل شد ازین اجتماع مولفہ حاصل شد
یکے از آن آدم شد مرکب ازین چار طبیعت مناسب و مخالف و آن نوع را دو صفت کرد مومن
بیافرید و مشرک بیافرید و شرک مشرک را بیافرید و اختیار شرک مشرک را بوجدان اختیار خود در آن

شرک بودن او برآن شرک او بیافرید و وجدان آن اختیار ضروری در خود از نفس خویش که من
قادرم میان فعل این شرک و معصیت و ایمان و طاعت او آفریده و اورا بے اختیار او وجدان
اختیار او گردانید و مناط تکلیف باین اختیار او کرد و نفس تکلیف بے اختیار بدین وجدان
ضروری او کرد و بجا آوردن این و باز ماندن ازین امر و نهی او کرد و مدح و ذم بر فعل و ترک
او کرد و الی آن تیم امرًا علیه اجزائے ناری و مائی و هوائی و خاکی که در و بوده اند متفرق
شده میل بشکل خویش کرد چون در نفس معین صفت تعین گرفت رجوع الی کل حسب نسبت باین
غیر او گشت پس بعث شد بآن شرک و آن خلقے دیگر است کما تعیشون تموتون و کما تموتون
تبعثون و دوزخ را او آفرید انچه مؤلمات و مؤذیات است و آتش او آفرید آتش را بر تن مشرک
او گماشت و سوختن در تن مشرک او آفرید و نعره و ناله و فریاد را بمقابل آتش تن مشرک را او آفرید
و وجدان الم مشرک را او آفرید اکنون درین بیان بکدام دریچه ظلم روے نمود او خود با خود و
و با غیر خود نه پرداز و اگر خود چنانستے که مثال ما با خداوند تعالیٰ همچون سلطان و رعیت است
یا خوند کار و بنده او و مالک آن مملوک استے هر آئینه اگر چیزے گوید او بکند پس بدان بگیرد یا شد
کار او است و این این است و این مثال ما در حق باری تعالیٰ راست نمی آید۔

سوال۔ اگر ترا پرسند خالق را خالق الکفر و المعاصی گویند یا نه **جواب** بگو از بهر ادب نه گویند
بلکه او را خالق الکل گویند چنانکه خالق الخنازیر و الحیات از بهر ادب نه گویند۔ اگرچه خالق الخنازیر است
همون است همون معنی این آیت است مَا اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ وَمَا اَصَابَكَ
مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ قُلْ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ یعنی اگر سیئة برسد اضافت بما
نکنید بلکه بگو بد بشومیت نفس تو است که تو رسیده است اگرچه همه از خدا است اما آن را با
اضافت با و مکن این معنی در فقه اکبر امام اعظم رضی الله عنه می نویسد۔

سوال۔ اگر ترا پرسند که چون کفر قضائے باری باشد و رضا بالقضا واجب در رضا بالکفر
پس چگونه مستقیم آید اگر قضائے باری بودے رضا بقضائے باری کفر بودے و این رد ایشت

جواب ۔ بگو کفر مقضی باری است نہ قضا و قبح در مقضی است و در نفس قضا نیست زیرا کہ قضا فعل است و قبیح در فعل او نیست کہ او حکیم است بغیر حکمت جزے فعل او نباشد رد انچہ مبنی بر حکم قبیح در وی است در نفس قضا نیست پس رضا بکفر کہ آن مقضی است کفر باشد در رضا بقضا کہ آن نفس قضائے باریست فرض بود و این جواب خوب زیرا کہ قول شما کہ رضا واجب بود بقضا نمی شود دیگر بقضا رالله نہ مقضی و این مرضے نیست زیرا کہ مردمان کہ می گویند کہ رضینا بقضاء الله تعالیٰ مراد ایشان این نیست کہ راضی شدند بصفتے من صفات الله بلکہ مراد این است کہ راضی ایم بمقتضاے قضا نہ بقضا کہ صفت وی است جواب بہتر آن است کہ بگوئید کہ رضا بکفر از حیثیتے کہ او از قضاے خدا است طاعت است و رضا بکفر از حیثیت مذکورہ کفر نیست

سوال ۔ اگر ترا پرسند کہ چون مقتضی قبیح بود و باری حکیم قضا بمقتضی قبیح چون کند

جواب بگو تواند بود کہ قضاے قبیح قبیح نبود و بآن متعلق باشد حکمتے و معنی حسنے در علم قبیت فائدہ باشد و قبیح آن است کہ او را فائدہ متعلق نشود و عاقبتے حمید دنہ بود و بیان آن عاقبت حمیدہ و حکمتے کہ بدان متعلق است در طاقت بشر نیست چہ حکمت تواند بشر بیان کردن کہ در خلق ابلیس و اقتدار او بر افعالے کہ از وے می آید در خلق و ذات موذیہ جز حزین و سکوت و اقرار بعجز ہیچ نبی و ولی را ممکن نیست اگرچہ در ہر صفتے از صفات و در ہر فعلے از افعال نہایت جز بعجز و اقرار بر اضطراب و سکوت نیست اما بقدر طاقت بشری و اندازہ عنایتے کہ باری بندہ را روزی می کند برآن فہمے می شود و سخن گفتہ می آید و باز عقیدہ بر حقیقت آن و استقامت بر انچہ عند الله صواب است جز بکرم و لطف باری نیست و درین معنے چند بیتے خوش گفتہ است خواجہ فریدالدین عطار عطرالله قبرہ

ازافعال نہایت قائم نظام جز بعجز و اقرار بر عقل از

سبحان خالقے کہ صفاتش زکبریا	در خاک عجز می فگند عقل انبیا
گر صد ہزار قرن ہمہ خلق کائنات	فکرت کنند در صفت عزت خدا
آخر بعجز معترف آیند کای الہ	دانستہ شد کہ ہیچ ندانستہ ایم ما

قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من عرف الله کل لسانه ونیز در حدیث آمده است من عرف الله طال لسانه وجه توفیق آن باشد که معرفت صفات افعال بقدر وسع وطاقت بشری زبان طولی دارد چون به حقیقت وکنه معرفت رسید کل لسانه شد هم بدین معنی بزرگی گفته است ؎

هرگز دل من ز علم محروم نشد کم ماند ز اسرار که مفهوم نشد
چون نیک نگه کردم از روی خرد معلوم شد که هیچ معلوم نشد

چون نهایت کار بعجز از ادراک است بعضی بزرگان همین عجز را ادراک نام کرده اند گفته اند العجز عن درک الادراک ادراک نهایت علم این است جای رسی که هیچ مفهوم تو نشود خود را عاجز یابی نهایت ادراک این است زهی ذل وخواری وزهی مسکنت وبیچارگی که جهل را علم نام کردیم ونقصان را کمال وفنا را بقا سبحان من استاثر بالقدرة والبقاء ووسم غیره بالعجز والفناء وظاهر شد ازین بیان که طاعت وافعال خیر بخلق وتقدیر وارادت ومشیت وقضا بامر ورضا است وکفر ومعصیت بخلق وتقدیر وارادت ومشیت وقضا ونهی با مر ورضا نیست ارادت وقضا لازم امر ورضا نه اند آنکه با نهی وسخط جمع شوند واین مذهب معتزله نیست ازین جا معلوم می شود که چون مذهب حق بدین نهج است که مرید وخالق وقاضی ومقدر کاری که بدان خود راضی وخوشنود نبود بلکه کاره وساخط باشد چنانکه در حدیث قدسی وارد است ما ترددت فی امر کترددی فی قبض روح عبدی المؤمن فانه یکره مساءت الموت وانا اکره مساءته الا انه جری القدر علی ذلک ولا بد منه یعنی بی رضای من در هیچ کاری نیست باندازه بی رضائی من که در قبض روح بنده مؤمن دارم زیرا چه نه دشواری خود را مکروه می دارد ومکروه او نا مرضی من است لیکن او را از آن قبض روح چاره نیست زیرا آن تقدیر محکم رفته است که الله کل نفس ذائقة الموت باشد قابل تغییر وتبدیل نه او را از آن چاره نباشد علی هذا دانستی بحکمتی نا خوشنودی خویش کند باری

ونهی تحکم

نه اند با نهی وسخط

را حکم

بیندیش کفر بسیار است یا ایمان و معصیت بسیار است یا طاعت لابد کفر بسیار و معصیت بسیار
و هر دو نامرضی و مسخوط چون مسخوط و نامرضی و نامطلوب خود بنا بر حکمتے بسیار کند از مرضی و مطلوب پس
مطلوب و مرغوب مرضی خویش از وی و اما چه خواہی و چه طمع داری نه که طمع خام می پزی ام
للانسان ما تمنّی سه

دست بد امان دو ست نیست بباز وے کس　　بوالہوسان فضول سر بگریبان برند

ما للتراب و رب الارباب و این الماء و الطین من حدیث رب العالمین
خوش تنبیہے در قرآن می کند و یحذرکم اللّٰہ نفسہ خدای شما را از خود می ترساند چون نباید
ترسید از کسے که او خود گوید که من شما را از خود می ترسانم و این تنبیہ محض کرم و لطف باشد و این جا
معلوم شد جہالت و حماقت معتزله که اصلح عباد بر باری واجب گویند که اے احمقان اصلح
در حق ابوجہل ایمان بود چرا خدائے او را ایمان نداده و اصلح در حق ہمه انبیا و اولیا بلکه
ہمه خلق وصول به مرتبه محمد بود چرا ہمه را بمرتبه محمد صلی اللّٰہ علیه و آله وسلم نرسانید و چون اصلح
بروے واجب آید موجب ترک چه باشد و معنی وجوب در حق باری چه توان گفت که ترک
موجب عتاب باشد و عقاب بروے که کند و چون وجوب ثابت شود پس او را چه مانع شد
از ایمان ابوجہل و چه داعی بود سوے ایمان ابوبکر رضی اللّٰہ عنه و بر وے چه مدح آمد برسانیدن
انبیا بدرجه نبوت و اولیا بدرجه ولایت ہر یکے را این درجه رسانیدن بر و واجب بود
و چه منت باشد بر ایشان که آنچه واجب بود کرد و الا مستحق عقاب و عتاب شدے و لایق
الہیت نه بودے و اگر گویند ہمه بحکمت متعلق است و اطلاع بدان جز باری را نیست
پس ہر کسے ہر چیزے که داشته است بحکمت داشته است و اصلح در حق او ہمان است
پس وجوب بر وے چه معنی دارد و راه حکمت که او حکیم است قول به اصلح معنی دیگر نباشد پس تصدیع
چندین بیفائده باشد پس حاصل این سخن یا جرأة علی اللّٰہ بدعوی صفتے که نه لایق جمال او و یا
و آن کفر صریح است و جہل ظاہر است و یا محض بے معنی است بہر باب صاحب او با عقلے

و از این جا

در اینجا

درستے نیست خویش گفته اند متکلمان المعتزلة مخانیث الحکما واما آنکه در قرآن وارد است وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِي الْاَرْضِ اِلَّا عَلَى اللّٰهِ رِزْقُهَا وعلی دلیل بر وجوب کند پس رزق دواب واجب باشد بر باری و نیز در حدیث بسیار آمده است کان حقا علی اللّٰہ ای واجب علی اللّٰہ ان یدخله الجنة وشامی گوید که وجوب بر خدا محال باشد ما می گوئیم که وجوب در آیت و حدیث بدین معنی است بر ذمت کرم خویش آن فعل چنان لازم کرده البته خلاف آن نه کند بدان ماند که چیزے واجب باشد نه آنکه بدان معنی که ایشان می گویند اگر نه کند لائق خدائی نبود ظالم باشد نعوذ باللّٰه از درجه الوهیت باشد معاذ اللّٰه این سخن هیچ دانائے نه گوید پس این چنین احمقان اگر انکار کرامت اولیا کنند عجب نباشد اما اگر بدین معنی که در بعضے کتب کلامیه مسطور است که ایشان احراس نبوت میگویند یعنی خارقے که بدست ولی متبع ظاهر باشد یا در حیات نبی و یا بعد ممات او اثر صدق نبوت از نبی است و پرتو نور اتباع نبی او و دلیل صدق نبوت آن نبی او ست نه آنکه این باستحقاق مستحق این خارق شد چنانکه آن نبی شده بود و گرنه سد باب معرفت خصوصیت نبوت آید آن زمان اختلاف جز لفظی نباشد زیراکه دعوے استقلال ولی متبع را کفر است حقیقت همان است که بدولت اتباع نبی و باستنار ت پرتو نور نبی خویش است که این بدان خارق رسیده است و هر شخصے که این عقیده نکند از خود کافر است پس ایشان منکر ظهور خارق غیر نبی نه اند ولیکن استقلال را منکر اند و معنی متفق است اختلاف در لفظ بیش نباشد که کرامت اولیا گویند یا حراست نبوت ایشان حراست نامند ما کرامت گوئیم و معنی هر دو یکے باشد و آنکه گوید که ایشان منکر از سبب آنکه که سد معرفت نبی خواهد شد سخن باطل است زیرا چه نبی مقارن دعوی نبوت خارق ظاهر خواهد کرد و ولی بدعوی اتباع پس فرق ظاهر باشد و صاحب طیبی شرح کشاف بر ایشان طعنه کرده است از بزرگے نقل کرده معلوم شد از انکار کرامت ایشان که هیچ یکے از ایشان ولی خدا نبود و بدرجه محبت و ولایت نه رسیده همه مطرودان و مخذولان بوده اند زیرا چه از ایشان اگر کسے بدین درجه ولی رسیده بودے از خود احساس خارق عادتے غالباً کردے پس انکار نه کردے۔

محفوظ آن را

میکنند

سد معرفت ... گفته

۴۹ سوال. اگر ترا پرسند تکلیف فعل الله است بر عبد و برای آن فعل قدرت باید و اگر نه تکلیف عاجز آید و آن محال است و آن قدرت مع الفعل باشد نه قبله و بعده **جواب.** بگو پیش اهل سنت جماعت برای هر فعلی که عبد بدان متکلف گردد قدرت باید که وقت فعل در عبد بخلق باری حادث شود مقارن با آن فعل تا آن فعل در وجود آید و این را استطاعت خوانند و آن مع الفعل کحرکت الخاتم مع حرکت الاصبع قبله و بعده نباشد زیرا چه عرض است اگر قبله و بعده گوییم در وقت فعل موجود نبود پس تکلیف وجود فعل فاعل بدون قدرت بران فعل لازم آید و این محال است اما تحقیق این بحث در کتب مطول چنین کرده اند که چون این قدرت امر غیب است ابتنای تکلیف بران نه سزد لیکن ابتنای تکلیف بر صحت اسباب و آلات شد که ظاهر انیست از روی عقل و عادت کسی که صحت دست و پا دارد و اسباب وارد و این قدرت هم وقت فعل مخلوق باری می شود سبب این فقیهان همین را اقامت کرده اند مقام این قدرت و مبنای تکلیف همان گفته اند اما اگر نفس فعل مقصود باشد چنانکه توجه خطاب ادا در آخر وقت که بدان چهار رکعت ادا تواند کرد باجماع است که قدرت حقیقی مشروط است تا آن وقت مع الفعل حادث نه شود فعل نه شود فعل حقیقی در وجود نیاید و اگر مقصود از تکلیف ظهور آن در خلق است چنانکه توجه خطاب ادا در آخر وقت که تحریمه تواند لیست آنجا هم قدرت کافی است به توقف شمس فعلی هذا ابر محدث اگر مطلوب او وضو با آب باشد قدرت حقیقی بر آب لابدی بود و اگر مقصود تحویل از اصل سوی خلف است تو هم قدرت بر آب کرامت کافی است. کذا صلوة مسافر اول بود خطاب چهارگانی پس از این تحول است سوی دوگانی بعذر سفر این سخن در تحقیق و کشف شرح حسامی و بزدوی است اما چون معتزله فعل را خلق الله منکر شده خلق آن قدرت را نیز منکر اند ایشان تکلیف مبنی هم بر صحت اسباب و آلات گویند و آن مقدم است بر فعل لابد قدرت متقدم بر فعل گویند.

(حاشیه: باید مکلف گردد — بشرط فعل حقیقی — اسباب هم قدرت بر آب کرامت است)

۵۰ سوال. اگر ترا پرسند چون وقت فعل حق تعالی احداث قدرت آن فعل در روی کرد بدان قدرت که مخلوق برای آن فعل است معاً قادر بر ترک او نیست پس او مضطر شد سوی آن فعل فیکون

تکلیف العاجز و تکلیف عاجز عبث است زیرا چه مکلف قادر باید بین ان یفعل و لا یفعل و او درین وقت عاجز است بر فعل فلا یکون مکلفاً **جواب** بگوییم بران قدرت قادر است بین الترک والفعل عند ابی حنیفة رضی اللہ عنه بدین معنی که حق تعالی وقت آن فعل در وے قدرتے احداث میکند بدان خود را واجدمی یابد اگر من خواهم این فعل کنم و اگر خواهم نه کنم پس قدرت واحد یصلح الضدین شد فلا یکون تکلیف عاجز

۵۱ **سوال** . اگر کسے پرسد پس درین تقدیر اقرار میشود بوجود استطاعت قبل الفعل زیرا چه قدرت کافر که بدان کفر می آرد آنچه صالح است برائے ایمان و آن پیش از ایمان حاصل شده هم بدان بایمان مکلف شد پس لازم شد اقرار بوجود استطاعت قبل الفعل و اگر **جواب** . این سوال چنین و جه که قدرت عند التعلیق بالکفر و صرفه الیه صالح برائے ایمان است و کذالک العکس پس آن قدرت که بر آن ایمان متعلق شد و صرف آن سوے او شد قبل الایمان نبود . اما آن نفس قدرت صالح بود قبل التعلیق که بدان منصرف شود الی الضدین و عند التعلیق متعین برائے یکے شد پس التکلیف عاجز بنفس قدرت نیابد این جواب مشکل است زیرا چه این نفس قدرت هم مقدم بود بر احد الضدین و یکے از دو ضدین در وجود مقدم بر دوم ضد و امر تکلیف بر ضد ثانی مؤخر از ضد اول است هم بدان قدرت که ضد اول بدان حاصل شد ازین شبه خروج مشکل باشد اما ازین شبه جواب نوعے دیگر داوند که تکلیف معتبر بر صحت اسباب و آلات و آن بے شبه مقدم است بر فعل و تکلیف مقارن آن است فلا یکون تکلیف العاجز و اگر مقصود از نفس فعل است خود آن فعل مقارن بآن قدرت است پس به هیچ نوعے تکلیف عاجز نخواهد بود .

مقدم است

۵۲ **سوال** . اگر کسے پرسد یکے از افعال باری تکلیف است و آن اگر در وسع مکلف نبود عبث باشد زیرا چه مقصود به تکلیف ابتلا است میان آنکه کند یا نه کند عقاب و ثواب یابد و چون مقدور او نبود فائده نه باشد و تکلیف بدان عبث بود و عبث بر باری روا نبود و نیز دیگر شبها که کفر کافر مراد باری و خلق باری و باختیار باری وارند بے اختیار نتواند کرد ایمان او مستحیل باشد

و دعا جز انا یمان بود و همچنان طاعت عاصی پس تکلیف کافر مختوم بکفر و عاصی مختوم بعصیان تکلیف
بما لیس فی وسعه بود و آن واقع است پس عبث باشد که روا نبود **جواب** بگو تکلیف ما لیس
فی وسعه هم بدین دلیل که تو گفتی از خدا روا نیست که خدای تعالی در قرآن گفت است لَا
یُکَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا اما معنی ما لیس فی وسعه این است که محال باشد مثل جمع
بین الضدین یا ما یمکن فی نفسه بود ولیکن در تحت قدرت او نبود چنانکه خلق اجسام و احیاے
صور و یا عاجزے بود از حمل یک من او را تکلیف کنند به حمل ده من و بگویند اگر برگیری ترا
ثواب و الا عقاب مثل این از باری محال باشد که عبث است اما اگر او را قدرت اکتساب آن
فعل عادتًا باشد و ضد آن همچنان آدمی را که کل مولود یُولَدُ عَلَی الْفِطْرَةِ ای علی قابلیة
الدین فابواه یُهَوِّدَانِهٖ اَوْ یُنَصِّرَانِهٖ اَوْ یُمَجِّسَانِهٖ پس هر کافرے را استعداد ایمان داده است
چنانکه قدرت کفر و او را بضرورت وجدان گر وانیده که او قادر است بین الکفر والایمان چنانکه
پیش بت عبادت می کند می تواند که خداے را پرستد چنانکه اقرار بزبان بالوهیت بت می کند
می تواند که هم بدان زبان اقرار بالوهیت خداے تعالی کند و قصد فعل بدان فاعل متعلق است
اگر قصد فعل خیر میکند خداے تعالی خلق فعل خیر می کند و اگر قصد فعل شری کند خداے تعالی
خلق فعل شر و روے می کند پس بقصد فعل کفر بقصد فعل ایمان را کافر ضائع گردید ان ملام و معاقب
شد اگرچه آن قصد تحقیق نبود اما صورت قصد اکتساب ظاهرًا بوجدان آن عبد متعلق بود که خود را
قاصد مختار می داند بین الفعل والترک پس مستند تکلیف همین مقدار قدرت است پس بما لیس فی
وسعه نباشد و هم برین دلیل مولینا فخر الدین رازی معتزله را که قائل تکلیف ما لا یطاق شده اند
و علماے سنت و جماعت همین جواب داده اند که نبشته شده است.

قصد ایمان را کافر اگرچه قصد به حقیقت مستند شد

۵۳ **سؤال.** اگر ترا پرسند خداے مارا تعلیم کرد که دعا کنیم که تحمیل ما لا یطاق نکند لقوله تعالی رَبَّنَا
وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهٖ **جواب** بگو دعا از رفع تحمیل است نه تکلیف و تحمیل ما لا یطاق
روا است اما تکلیف ما لا یطاق روا نیست پس فرق میان تحمیل و تکلیف این است که غرض تکلیف

ابتلا است بین ان یفعل فیثاب وبین ان لا یفعل فیعاقب و اما تحمیل مقصود ازو ابتلا
نیست بلکه تعذیب و قهر صرف است وارادت فعل دشوار از یکی قهراً وجبراً جز ادیتاً نه الناقة
که این چنین بکن ومعلوم است که نه تواند کرد و ن پس عذاب بروے محقق باشد و چنانکه مولی
وقت غضب بر غلام بگوید که یک سوے پر آب شور نمکی بخورد و میداند که طاقت وے
نیست اما قهراً و تعذیباً تحمیل آن می کند این از خداے در حق بندگان گنهگار و بدکردار
وارد است چنانکه انواع تعذیب دیگر ما را حق تعالی تعلیم دعا می کند که بدین نوع عذاب
ما را معذب نگردانی میگوید وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهٖ پس اشد لال تحمیل برای تکلیف
کردن خطاے عظیم باشد و امر با حیاے صورتهاے مصوران را در روز قیامت و امر به اتیان
ملائکه اسماء اشیا که عرض بر ایشان بود امر تعجیز است نه امر تکلیف۔

۵۴ **سؤال**۔ اگر کسی پرسد یکے از افعال باری تعالی ارسال رسل است و حکمت در آن چه
باشد و اگر رسول عین موافق عقل آمد و خود آن عقل کافیست و اگر مخالف عقل آرد کسے
نشنود زیرا که عقل حجت است از حجج الله و مناقضه آن روا نه باشد و بر خلاف عقل کار هم
مستمش نه شود و فائده هم در آن فرستادن نباشد و نیز خود قادر است بر هدایت مردمان
بلا واسطه کسے و در حقیقت همان است که هادی حقیقی هموست اگر کسی صد هزار سال از یکے ایمان
خواهد و هادی نبود هرگز او ایمان آورد نی نیست و آنکه او هدایت خواهد و نبی را غرض محال کنیم
که مطلوب ایمان او نبود هم او ایمان آرد و مومن شود پس نبی در میان چه کند و فائده بعثت او چه باشد

جواب بگو اما ثبوت اول اشیا بر سه نوع است یکے موافق عقل که با آن حاکم بود و آن کافی است
چنانکه عارفان به یگانگی خدا عقیده تایید العقل بنور الله برای آن نبی حاجت نه و لهذا اصحاب
گفته اند که بنده توحید بنفس عقل خود ماخوذ است شاهق الجبل ماخوذ است با صل ایمان و معذ
است بترک آن اگرچه بدو تبلیغ نبی نرسیده باشد و نوع دوم که عقل حاکم باستحاله آن است چنانکه
وجود شریک باری و برائے او هم عقل کافی است حاجت به نبی نیست و لهذا اینجا شاهق جبل به کفر

و شرک ماخوذ است همچون امتناع و استحالت بین النقیضین و الضدین بدان صفتی که عقلا گفته اند و اما
سیوم نوع آن است که عقل نه با متناع آن حاکم و نه بوجوب آن قائل امرے است ممکن
من حیث العقل مستوی الطرفین و عقل را بدان هدایت نه اختیار نه بوجوب نه با متناع برائے
اختیار آن را و تعلم آن را و رسانیدن آنرا از خدائے به بندگان نبی لابدی باشد چنانچه تکلیف بفروع
ایمان و اخبار به احوال بهشت و دوزخ و بعث و حشر جز بقول مخبر صادق صحیح و راست نیست
انسان بدین عامل نه گردد و بعقاید آن دل را متجلی نه کند و بدولت سعادت دارین نرسد به عقل
این جا کفایت و هیچ راه نیست لابد نبی باید که جمله امت اعتقاد بر قول و فعل او کنند و هرچه گوید ایمان
آرند و بدان سعادت دارین حاصل کنند و الا محروم باشند و دور از خدا و قربات و مثوبات و درجات
او باشند پس ثابت شد که نبی لابدی است باید و اما جواب از شبه دوم آرے از روے حقیقت
همین است که هادی حقیقی او رب تعالی و تقدس در قرآن گفته است إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ
أَحْبَبْتَ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَن يَشَاءُ و در جائے دیگر گفته است لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَّفْسَكَ
عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِن لَّمْ يُؤْمِنُوا بِهَٰذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا و بزرگے دیگر هم بدین معنی گفته است
إِذَا انْكَشَفَ سِرُّ الرُّبُوبِيَّةِ بَطَلَتِ النُّبُوَّةُ الخ یعنی چون هادی حقیقی باری بود نبوت جز واسطه
درمیان نه باشد و فائده مستقر به ذاته متعلق نه باشد و لیکن سنت الله جاری بدین شده که هیچ بنده
بلا واسطه و وسیله ئی خلق هدایت در روے نه کند و بخود و اسرار خود راه نه بخشد و در فضلے خود
بروئے نه کشاید و در دار سلامت که آنرا بهشت نامند و بدارجود که اکرم انواع مراحم است
در مواضع نعیم جز بایمان به نبی وقت خویش نه کند و امر بدین کرد وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ
اظهارا للعظمة یعنی که هیچ یکی را بدان درگاه با جلال و جاه راه سراسر نبود جز باتباع دوستے
از دوستان او که او برائے رسالت سوئے بندگان اختیار کرده و بامر خویش او را برائے
دعوت بندگان خویش فرستاده باشد ایشان را به قبول قول او انقیاد او امر و نواهی و در
ادائے طاعات خویش توفیق داده باشد ایشان را بدرجه ولایت خود و مقربان حضرت خود

گردانید و بدولت اتباع آن نبی نان ریزه از خوان آن نبی نصیب وقت ایشان کند
وللارض من کاس الکرام نصیب یکے اندیشه کن در ظاهر یا و شاہے که می باشد که هیچ کس اگرچه چند
اخلاص و بندگی در کنج خانه خود با بادشاه دارد اما بالتقرب بدو وصول و مشاهده باو و حضور
مجلس او هرگز میسر نه شود مگر بوسیلت مقربے از مقربان او و خاصه از خواصان او پس تحقیق
شد عقلاً و نقلاً چاره نباشد از نبی که بدان خلق راه خدا یابند و بدرجه ولایت هم رسند و چون
رسالت بود وا باشد یکے از متعلقان به یاری دهی او بدرجه نبوت اصطفی کند چنانکه هارون
را برای وزارت موسی نبی گردانید و یوشع بعد موسی هم برای دین شان نبی شد و روا باشد هم
که بعد او نبی دیگرے برسمے و شریعتے دیگر مبعوث شود و ناسخ شرع او آید چنانکه عیسیٰ بعد موسیٰ
آمده بود بروے کتابے و شریعتے دیگر آمده است اما بعد بعث نبی ما که خیر الانبیاء وافضل الاولین
والآخرین ختم نبوت شد کسے بعد او نبی نه باشد همه امت او باشند متابع او باشند تا آنکه چون
عیسیٰ علیه السلام نازل شود هم متابع امت رسول الله باشد و بر دین رسول الله نازل شود
تا آنکه امامت نه کند چون وقت نماز در آید امام شما هم از شما باید و من جز باتباع نبی شما بر
یاری دهی شما فرود نیامده ام رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم میگوید لو کان موسیٰ حیا لما
وسعه الا اتباعی و مهتر خضر که نبی بود امروز روحانی شده است اتباع ندارد و برای اتباع را
باید و ذمه متعلق به جسم است و او از ان بیرون شده درین وقت مکلف نمانده و آن پیغمبر
و جن نیست او را حکما شیخ الغیب نامند و رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم گفت انا مبعوث
الی الثقلین ای الجن والانس پس چنانکه ملک نبی بر ایشان مبعوث نیست بروے هم نبی مبعوث
نیست و او نیز ملکی شده است و در بعضے روایات آمده که بعد بعث نبی ما همه متبع نبی ما است
کذا فی التمهید واما الخضر اختلف الناس فیه قال بعضهم انه ولی و قال
بعضهم انه نبی و قال بعضهم انه رسول الله و اجمعوا انه لیس
صاحب الشریعة ولا صاحب الکتاب اما طائفه ابدال و اوتاد ایشان از امت

محمدیہ اند تبیع نبی اند وخود راسر هنگان اولیا خوانند وکارکنان امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ گویند
واو سرور اولیا است ودفتر اولیاے محمدیہ بدست اوست وخرقۂ اولیا بدو می رسد۔ فی الصحاح
الابدال قوم من الصالحین لا تخلوا الدنیا منهم اذا مات واحد بدل اللہ مکانہ باخر
فی نوادر الاصول قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الابدال ثلثون رجلا قلوبهم
علی قلب ابراهیم اذا مات رجلا بدل اللہ مکانہ آخر وعن انس بن مالک البدلاء
اربعون رجلا اثنا وعشرون بالشام وثمانیة عشر بالعراق کل ما مات واحد
بدل اللہ مکانہ آخر فاذا کان عند القیمة ماتوا کلهم قال ابو عبد اللہ لیس فی الحدیث
اختلاف وانما هم اربعون رجلا وثلاثون منهم علی قلب ابراهیم فی کشف المحجوب
صد تن اند ایشان را اخیار گویند وچهل تن اند ایشان را ابدال گویند وچهار تن اند ایشان را
اوتاد گویند وسه تن اند ایشان را نقبا گویند ویک است او را قطب گویند وغوث خوانند
وابدال میان خویش چنین گویند ودر غزاے طائفہ از ایشان جنگ می کردند با کفار رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ایشان را دید علی را رضی اللہ عنہ فرمود کہ برو بپرس کہ ایشان کیانند
کہ وقت حرب پیدا می شوند ووقت آنکہ خصم می خواہند زدن غائب میگردند علی رضی اللہ
عنہ ایشان را پرسید گفتند ما آنیم کہ در شب معراج از خداے خواستی کہ قومے از امت من پیدا کن
کہ قیام امت من بدیشان باشد حق تعالی ما را پیدا آورد وکارکنان اولیاے امتان تو گردانید
وهرچہ روزے ہر سر ما سیرے فرض کرد ودر مشرق ومغرب یک بدست زمین نباشد کہ ہر سالے
زیر سیر ما نباشد تا قیامت در جملہ ارض سیر کنیم وقیام جہان وخلق بر آن باشد امروز شنیدیم کہ ترا
محاربہ با مخالفان است برائے یاری وہی تو آمدہ ایم باز رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم علی رضی اللہ عنہ
را گفت برو وبا ایشان بگو کہ امروز کسے درمیان در آید کہ ہم زخم نخورد وزخم نخوراند شما می خورانید و
نمی خورید اہل قتال وجہاد نباشید شما بیرون آئید ایشان بیرون آمدند این حکایت ہم میان خود
ابدال کنند ودر کتابے روایت دیدہ نشدہ است۔ وبعضے گویند خضرے کہ امروز است غیر آن

نسبل
را
الحدیثین
صد تن
غزوہ
گردانید
بدان

خضراست کہ با موسیٰ بتعلیم آمدہ بود و عامل بحقیقت بود نہ بنبی او افعالی کہ کرد از قتل غلام و خرق
سفینہ ہمہ خلاف شرع بود و الا صاحب شرع موسیٰ علیہ السلام منکر نہ شدے و شریعت دیگر جز شریعت
موسیٰ علیہ السلام در حیات او نبود جواب ہم حقیقت گفت و الا در شرع اگر امروز کسی گوید کہ مرا
خداے تعالیٰ گفت کہ فلان را بکش کشتم او را کشتن از روی شرع واجب باشد بالقطع و رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش خود قصاص کند و این سخن اگرچہ راست بود مسموع ندارد کہ عالم خلق با تباع
شریعت آمدہ این واجب وجب حقیقت عمل بر موجب حقیقت با شریعت راست نیاید
ہم ازین جا گفتہ اند عارف صدیق آن است کہ عالم بحقیقت باشد و عامل بشریعت بود
و عارف زندیق آنست کہ عامل بحقیقت بود بر مقتضاے اصول حقیقت حقیقت را اصلے
سازد و عمل ظاہر را بدان مبتنی کند۔ فی الحاصل آن خضر نبی بود و این از ارواح خلاصہ است
تمسک ایشان بقول نبی کہ او فرمودہ است لو کان الخضر حیًا لزارنی پس این حدیث دلیل
کہ خضر را ملاقات با رسول اللہ نبود او زندہ نبود و مردمان گویند بر روے زمین تا صد
سال از ہجرت شخصے نماند کہ روے رسول اللہ دیدہ باشد بدین حدیث کہ در مصابیح
منقول است و در قوت القلوب ہم گوید پس خضر زندہ نباشد جواب می توان گفت کہ علی
وجہ الارض می گوید و او در وجہ ارض از جنس مردمان نیست و مراد حدیث آنست از صحابہ
کہ روے رسول اللہ دیدہ باشد زیادت از صد سال بر روے زمین نماند و او درین مردم
داخل نیست۔ اما جواب حدیث دوم لو کان الخضر حیًا لزارنی چنین توان گفت کہ
قصہ میگویند کہ وقتے کہ سکندر ذوالقرنین سد کرد خضر را براے محافظت آن دانست بفرمان
خداے او را آنجا خواب افتاد و صد سال بخفت ہم درین صد سال بعثت نبی ما بود و تمام ہم
شد۔ چون از خواب برخاست پرسید کہ محمد آخر الزمان مبعوث شد ہا گفتند شد و گذشت و معنی
حدیث آن باشد لو کان الخضر حیًا ای یقظًا لزارنی بالیقظۃ۔ و آنکہ در احیا و قوت القلوب
و عوارف مسبعات عشر ابراہیم تیمی از خضر نقل می کند و خضر از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

علم

کرد. و رسول الله خضر را تعلیم مسبعات عشر کرد و خضر بابراهیم تیمی کرد و او بمردمان رسانید این نوع میان مشائخ و اولیاء و اہل کشف و مشاہدات بسیار واقع است اصل مستقیم و راہے سلوک ست

۵۵ **سؤال.** اگر ترا پرسند که ہیچ ولی بمرتبۂ نبی برسد و یا فاضل از نبی شود یا نه؟ **جواب.** بگو روا نباشد که ہیچ ولی بمرتبۂ نبی برسد و یا فاضل بود ہمیشه جملهٔ اولیا مفضول باشند و انبیا فاضل بوند و ہیچ ولی بدرجۂ نبی نرسد ابویزید بسطامی گوید ابتداء درجة النبوة انتهاء درجة الولایة چون ولی بدرجهٔ ولایت بنہایت رسیده باشد پیش آن بلا علت و سبب بلا امر مکتسب عنایت من الله و رحمة بغیر صنعے از ان ولی یکے را درجهٔ نبوت شود پس چون باشد که ولی بدرجهٔ نبی رسد و یا فاضل از وی باشد این سخن مومنان نباشد.

۵۶ **سؤال.** اگر ترا پرسند پس چه معنی است حدیث رسول الله را **علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل** در احیاء افتاده است **او افضل** و جاے دیگر آمده است **لشهداء امتی فی الجنة بمقام یغبطهم الانبیاء والاولیاء** پس چون غبطه کنند بدان مقام رسیده باشند این دلیل فضل شهدا باشد بر انبیاے ماضیه **جواب.** بگو اینجا اصلے کلی است اولاً تمهید آن باید کرد تا حل این مشکل شود و آن اینست که فضل بر دو نوع است یکے فضل استقلال و تصدی دوم فضل باتباع ضمنی فضل تصدی و استقلالی ہیچ ولی را بر انبیا حاصل نه شود اما فضل ضمنی که آن بدولت اتباع نبی خویش که او را فضلے بر سائر انبیا است ریزهٔ از خوان نبی خویش چیند که آن خاصهٔ نبی او ست که نبی دیگر را باستقلال آن نداده اند بدین فضلے بر انبیاء این متابع را حاصل نه شود که طفیلی است بهمه حال و او هر چه دارد باستقلال و استبداد او را از و هرگز آن فضل از وے رفتنی نیست و بدین جزئی و ضمنی و طفیلی فضل کلی میان مستقل را بسه هرگز حاصل نه شود و ہیچ عاقل آن فضل را اعتبار نه کنند ہیچ کس بدین سبب بر وے فاضل نه گوید. کس کس است و ملک ملک بارے باندیش در شاہد و یکے بادشاہے او را چند ہوا خواہے و مقربے باستقلال ہستند و ہر یکے بدرجتے میان ایشان فاضل و مفضول است و ہر یکے متابعے و مقربے و خاصه

و کسے از آن خویش دارد یکے از این خواصان بادشاه را اخص خواص باشد که هیچ یکے از وے برتر نیست و نبود. او مخصوص بجرعه و نواله و بصحبتے و پیرازے شود که با مقربے دیگر نباشد آن مقرب بیرون آید آنجا از خواصان خویش گوید و بدو برساند که از آن جرعه و از آن نواله و از آن سر بمقربان دیگر که باستقلال مقربان باشند نرسیده باشد. بدین معنی این غلام و کس این اخص خواص را فضلے بدان دیگر مقربان و ملوک نباشد لیکن ایشان غبطه کنند و بدان علم آرزو کنند و ایشان را از خود بهتر دانند که مقصود رسیدن باخص انواع قرب است و آن به یکے داوند و درخور آن ایشان را دستے نباشد جز باتباع و ایشان را اتباع ممکن نباشد که ایشان را مستقل می باید بود که هر یکے فرمان بردار اند. پس معنی یغبطهم و معنی او افضل و معنی قول موسیٰ علیه السلام اللهم اجعلنی من امة محمد همین است موسیٰ علیه السلام علم داشت بوحی که محمد نبی آخر زمان افضل انبیا خواهد بود و بهرچه انبیا همه رسیده اند او خواهد رسید و ادبجزے مخصوص خواهد بود که هیچ نبی را نبود. و امت او بدولت اتباع او بطفیل او بدرجه مخصوص خواهند رسید که نبی دیگر بدان استقلال نرسیده لاجرم دعوت کرد اللهم اجعلنی من امة محمد صلّی اللّٰه علیه و اٰله وسلّم. و انبیاے دیگر چون شهدا را بینند که بدولت اتباع محمد رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه و آله وسلم و طفیل او بدرجه رسند که خود باستقلال نتوانند رسید غبطه کنند و بدین جزوے ایشان را بر خود فاضل بینند اگرچه این ضمنی است و الفضل بالضمن لا یعتبر کم من شیء یثبت ضمناً و لا یثبت قصداً چنانکه درود بر آل نبی روا نیست بخلاف سائر انبیا که باستقلال که بر هر یکے روا است پس این درود بر ایشان کلا درود باشد و این فضل ضمنی است کلا فضل بود و این فضل جزوی ضمنی طفیلی مستلزم فضلے کلی بر سر آن مستقل دسه ور ان مستبد حاصل نشود و هیچ کسے وزیرے را بر وزیرے دیگر فاضل نداند و بران مرتبه نرساند اگرچه باتباع آن صاحب خود آن کس بجائے رسیده و اطلاع بر سرے از اسرار آن بادشاه کند وزیر دیگر را نباشد ولیکن تا بهمه حال وزیر وزیر است کس کس است این سخن اهل تحقیق است و ایمان هم برین منعقد است.

یکے از میان ایشان خواصان

بجا نهد از خواصان

هر یکے از فرمان بدار

۵۷ **سؤال**۔ اگر ترا پرسند ولایت نبی افضل است یا نبوت نبی؟ **جواب** بگو اگر ولایت نبی میگوئی
بر نبوت نبی و خود اینجا بعضے گفته اند که ولایت نبی افضل است بر نبوت نبی یعنی نبی دو جزو دارد یکی
ولایت دارد که عبارت از قربات حق و وصول درجات الٰہی است و نبوت است که مبعوث شدن
از حق بخلق و مشغول شدن بدعوت حق بسوے حق پس ولایت که عبارت از قربات حق است بہتر باشد
از اشتغال بخلق پس ولایت نبی بر نبوت نبی بہتر بود۔ اما اینجا یک سخنے است که نبی را در مرتبۂ نبوت
و دعوت و اشتغال بخلق و در خواندن ایشان سوے حق و کشیدن ایذاے ایشان و شنیدن سخنان ایشان
و رنج دیدن با ایشان و رسانیدن شرائع با ایشان و قتال و جہاد کردن و بعث سرایا و تجہیز عساکر کردن
مرتبہ از قربات حق حاصل می شود و او را اطلاع بر اسرار و شہود تجلیات بر وجہے می باشد و او را
مقام اطلاع بر خفایات و اسرار و داده اند و با او تقربات و حکایاتے و مخاطبات که در حال نبوت
ہست که در حال ولایت که انتہاے درجات او و ابتداے نبوت شده است نبود پس نبوت هم
درجۂ شد از قربات حالی از درجۂ نبوت که مندرج و منضم است در اشتغال بخلق که ولی دیگر را نیست
حتی این نبی قبل بعثت که با انتہاے درجہ ولایت رسیده بود نبود پس علی ہذا نبوت نبی فاضل باشد
از ولایت نبی و این دقیق سخنے است جز از فیض نور نبی بر این کسے نرسیده و کم کسے از بزرگان بدین
راز رسیده اند بیشتر ولایت نبی را افضل داشتند بر نبوت نبی و این خوب آید اگر نبوت ہمین اشتغال
محض بخلق بود و آن نه چنان است و ولایت حال نبی این است که با نشستیم و اگر با این همه باشد
عاشقے که معشوق او ہرگز مستتر غیبت چه در خلا و چه در ملا۔ اما این همه در خلوت یکدیگر معاملتے و رازے که
در جلوت بشریت تا ال خلوت نما یا تعرف سُبْحَانَ الَّذِي بَلْ اِیْنَا لِهٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ
لَوْلَا اَنْ هَدٰنَا اللّٰهُ

ایشان — خفایاتے — حکایاتے که در حال — واگر با این همه باشد — تا قبل تعرف

۵۸ **سؤال**۔ اگر ترا پرسند که نبی را گناه باشد یا نے؟ **جواب** بگو نبی معصوم است از کفر قبل الوحی
و بعده از قصد ذنب بعد وحی معصوم و قبل الوحی ما ور آمده اباشد و بعد وحی اگر افتد بطریق زلت آید
معصیت بعد الوحی قصداً از نبی صادر نشود۔ و مثال زلت اینست که چون موضع لغشان

پیش آید شخصے بقصد سلامتی پاے نهد که درست بگذرد و بغیر قصد ناگاه پاے بلغزد آن مرد در
خلاص افتد این زلت باشد گناه نے. انبیا هم برین مثال بود. مثلاً آدم علیه السلام قصداً اکل شجره کرد برین
گمان که نهی جنس شجره نیست همان درخت معینه است پس اکل بزعم مشروعیت زلت شد که فی نفسه
حرام نبود. وهمچنین در جمیع زلات انبیا قصد مشروع شده است. ما بغیر قصد ایشان را لغزشے سوے
معصیت افتاده. چون انبیا بوده اند هم بدین مقدار ماخوذ شدند تا توبه کرده اند و توبه ایشان
بکرم خویش قبول کرد وجز ایشان بمثل این عمل ماخوذ نباشد ان اشد البلاء علی الانبیاء فالامثل
فالامثل یعنی نه بینی که ایشان ماخوذ اند بخطا گناه که از ایشان بگناه بمانند دیگرے این نباشد
آدم را فعل قصداً می آید و درین اظهار فضل ایشان می شود و قریب است می شود که ایشان مقربان و
سروران و محبوبان و محبان وانبیاے من اند ایشان را بدین مقدار گرفتم شما کجا یید و درچه حساب ید
هوش دارید تا محاسبه بکنید گستاخ نباشید اگر شما را من بدین بگیرم حال شما چه باشد. بشنو
بسبب زلت که خطاب آمد تا روز قیامت وَعَصٰی آدَمُ رَبَّهٗ فَغَوٰی اگرچه جاے دیگر عذر فرمود
نَسِیَ وَلَمْ نَجِدْ لَهٗ عَزْمًا. اما ندا در عالم تا روز قیامت فعصی آدم ربه فغوی
فاعتبروا یا اولی الابصار. و اولیاے خدا محفوظ باشند و فرق میان معصوم و محفوظ آن است
که معصوم را واجب العصمة گویند یعنی واجب است که معصوم باشد از گناه. و محفوظ را جائز العصمة
خوانند یعنی روا باشد ولی را قصد گناه افتد باز بتوبه از آن باز آید از منصب ولایت ساقط نشود
اما غالب احوال ایشان این است که ایشان هم از قصد گناه محفوظ و مصئون باشند.

سؤال. اگر ترا پرسند چون تحقیق شد که جز باتباع محمد رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم هیچ کس را
راه نیست. این جوگیان و برهمنان و سواسیان و کاپریان و رهبانیان قسیس که مجاهده ها می کنند
و بدان خوارق برایشان ظاهر می گردد. هرچه میگویند از غیوبات همان می شود و بر آب می روند و بر هوا
می پرند و در محال مختلف در زمان واحد دیده می شوند این برچه محمل افتد وچه معنی دارد **جواب**
بتحقیق و تحقیق این است که راه بخدا اسلام است و درست بی تخوف همان جز باتباع محمد رسول الله

صلی الله علیه و آله وسلم نیست هیچ کسے بمرتبهٔ ولایت و درجهٔ قربت نرسد جز باتباع رسول الله در دنیا و آخرت اما این طوائف که ذکر ایشان رفت همه ملعونان و مطرودان و گمراهان اند با خدای تعالی دوستی و قربات و نسبتے ندارند محروم از خدا و از رضاے خدا اند و در آخرت و دنیا مبغوض و مغضوب الله اند و همیشه در دوزخ بانواع عذاب گرفتار باشند و هرگز رہے خلاص نیابند اما ظهور خوارق که در حق ایشان می شود آن استدراج و مکر است در حق ایشان که ایشان را بدان غلوئے و انهماکے بمجوم حاصل شود و ضلالت بدان بیشتر باشد و بدان استحقاق رد و لعن و تعذیب بود۔ و خوارق بر چهار نوع است یکے معجزه اکبر خارقے با دعوت نبوت بود در ایام جواز نبوت و دوم کرامت خارقے که بدست متابعے که بدولت اتباع نبی خویش حاصل آید۔ و سوم معونت آن خارقے که بدست عوام حاصل آید که سبب عون و تقویت می شود برائے تحمل اعیاے عبادات و مشاق طاعت و چهارم استدراج که بدست غیر متبع ظاهر می شود چنانکه جوگی و طوائفے که ذکر آن بالا رفت۔

سوال ۔ اگر زاہد چه میگوئی در حق بعضے مردم که ایشان ایمان به خدا و پیغمبر کنند و لیکن اقامت شرائع نکنند و آن را عرفان نامند و شریعت را در حق عوام گویند و خود را از خواص شمارند و گویند که تکلیف بر ما نماند زیرا چه یقین ما را حاصل شده است و خدا لے گفته که وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتّٰى يَأْتِيَكَ الْيَقِيْنُ چون یقین آمد مراد بعبادت مغیات شد پس مکلف نماندیم به هیچ تکلیفے؟ **جواب** بگو نعوذ بالله منهم ومن مقالهم ومن سوء ظنهم ومن شر اعمالهم وسوء آمالهم ایشان طائفه ملحده اند از خدا و مصطفے دور اند و خدا و مصطفے از ایشان بیزار اند کشتن ایشان بهتر از کشتن صد کافر باشد مذهب اهل حق اینست تکلیف تا بقاے ذمه است تا جان و عقل باتو باقیست تکلیف جمیع شرائع قلیلها و کثیرها باقی است و منکر این سخن کافر بالله العظیم است و معنی اینست که واعبد ربك بالكلفة والمشقة حتى يأتيك اليقين یعنی چون یقین آید ذوق مشاهده چنان فرو گیرد که عبادت را مشقت نداند تکالیف نرود و لیکن کلفت تکالیف برود چون بمقابله لذت مشاهده حق در ضوء آن افتند هم مشاق سهل و آسان بلکه لذیذ نماید

چنان باشد که خورنده را در خوردن و خواب کننده را در خواب آن لذت نبود که بیدار را در بیداری و صائم را در صوم ازین کارکنان تحقیق کنند که با جماع بدین قائل اند یکے از ایشان گفته است ؎

اگر لذت ترک لذت بدانی دگر لذت نفس لذت نخوانی

درویشے را در وقت مرگ گریه کنان دیدند پرسیدند تراچه می گریاند گفت آن لذت که در بیداری وقت سحر قریب صبح می یافتم نخواهم یافت بعد مرگ سبب آن می گریم اما اگر فرائض و واجبات و محرمات و سنن رواتب بر پا می دارد و در بعضے نوافل تقصیرے می افتد در وقت او چندان زیانے ندارد که نوافل اند یعنی زواید اگر بجا آرد مزید باشد و الا نقصانے اصل در مرتبه او نباشد اما نقصان مزید در نقد وقت که متعلق بدان نوافل است قطعاً بود اما اگرچه نقصان آن بنفلے دیگر هم می توان داد بهتر از ان کند که از کثرت نوافل به مراقبه و ذکر مشغول شود این چنین دائم نقصان نه پذیرد و بهتر این است که نوافلے با خود گرفته باشد و در وقت خود ساخته باشد آن را بر پائے گرفته باشد به آنی حال ترک نه کند آن بجا آرد اگرچه ادا در آن وقت دشواری باشد که از مراقبه و از حضور باز خواهد داشت بدان التفات نه کند البته به گیرد و اوراد و ادعیه و نوافل که با خود گرفته است البته بجاے آرد بعده به ذکر و مراقبه مشغول شود هر چه یابد دران استقامت جلا و صفا و لذت بیشتر یابد و شهود اکثر بود و این به تجربه تعلق دارد قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم احب الاعمال الی الله ادومها وان قل وابغض الاعمال عند الله اقطعها وان کثر و نیز تا آنکه بفرمایش پیر کامل الحال مستقیم الافعال این افعال و احوال نگرفته بود استقامتے نیابد و برخوردارے کم گیرد باتباع سالکے و اصل این راه را پے سپر نکنند و اصل نه شود و به مقامے از حقیقت و طریقت نه رسد.

سوال ٦١ . اگر ترا پرسند که مرید پیرے شدن و دست بدامن شخصے زدن چه حاجت چرا

اتباع نبی و سلف صالح و گفتے که فقها و مشائخ نبشته اند کافی نیست برائے اصلاح و تقوی و پاکی نفس
پسندیده است این زیادتی که در دین محمد صلی الله علیه و آله وسلم پیدا آمده است سرّے دارد
و فائده متعلق است باین وجواب بگوا رے فائده عظیم و سرے بزرگ دارد و هرگز بدرجات
قربات حق و منزلت معرفت رب و کشف مشاهده حقانی و تجلیات ربانی هرگز کسے آن نه رسیده شود
و هیچ کس بدان مراتب عالیه و درجات سنیه نرسد و ذائق آن معانی نگردد تا دست بدامن مرد
کامل و شیخ مقتدی اتباع نبی مجتبیٰ ظاهر و باطن کلًّا و جملةً و مشاهد شهود و جمال ساعة فساعة دامان
بدعوت خواص من الله و رسول الله و من العلی و من شیخه نباشد هرگز وصول در این مقامات عالیه
و درجات متعالیه حاصل نشود و این خیر جلیل شافی در شرع کافی حاصل نشود بدانکه رسول الله
صلی الله علیه و آله وسلم مبعوث بود بسوے عوام و خواص و شریعت برائے عوام و خواص آورده
و طریقت برائے خواص آورده و حقیقت میراث طریقت است هر که عمل به طریقت کرد او به حقیقت
رسید پس مرتبه اول شریعت که عوام بدان مانده اند و همبران قناعت کرده اند و از آن نگذشتند و از اینجا
خود مطلوب همان بود که بدان نجات از نیران و دخول رضوان حاصل است قطعاً و یقیناً ولهذا عوام
همین بوده از این ماده نشر ایشان و در نگذرند که اگر از حد شریعت بیرون آیند از ایشان همان بسیار
باشد اما خواص ایشان او لا مدعو بشریعت اند پس از آن مدعو بطریقت شریعت اعمالے و اقوالے است
که آن را فرض و واجب و سنت و مستحب خوانند اما طریقت اعمالے است هم از جنس این اعمال بلکه خلاصه
این اعمال با این اعمال وابسته که آن را همه مستحب خوانند و در اندازه عوام نبود و جدا ایشان نباشد
و در بعضے افعال که اهل طریقت بدان فاعل اند و بدان داعی شده اند عوام آن را مکروه بلکه ممنوع
و حرام گمان برند از سبب آنکه در آن خوف تلف نفس باشد و اتلاف نفس در شرع حرام است چنانکه
ترک طعام و طعام متعدده و ترک آب و چنانکه اختیار سفر تنها در بوادی با بے زاد و بے راحله و رفیق
و غیر آن و ترک نکاح و مباشرت با مردمان که آن هم خلاف سنت رسول الله بلکه مکروه حرام است
هرگز آن نوع از مشائخ مرشد متصور مفهوم بود در هر ملکے متدے فرمود بحسب هر شخصے ضعفاً و قوةً و

نیست
لهم
اعمال افعالی
اعمال
متصور متوهم

همه کدورات و ظلمات که از صحبت نفس ظلمانی در دل ضمنی حاصل شده است و برای آن قوانین و اصول
کلیات و شرایطی است که آن جز خواص ندانند آن را مراقبه و محاسبه و ذکری است و در هر یک شرطی
و هیئتی و در هر شی اثری و در هر اثری وجود مقصودی و آن رسول الله
صلی الله علیه و آله وسلم سر اکبر با خواص صحابه گفتند و بدیگر میان خویش تعلیمی و تعلمی و تلقینی و
معاملتی و مجاهدت و مشاهدت کردند و از عوام خلق مصون داشتند که ضایع نشود و که با نکار و استنکار
پیش آیند چون فهم نکنند و هر یکی از خواص صحابه بقدر استعداد خویش اطلاعی تمامی داشتند
بحسب آن رازی و سری که طاقت فهم او باشد بروی گشادند و آنجا که دید طاقت فهم او نخواهد بود
در پوشیده نه بینی که شب معراج ابوبکر رضی الله عنه پرسید هَلْ رَأَیْتَ رَبَّکَ او اهل بود افضل اولیا کامل
العقل یار غار بود با او گفت نعم چون عائشه رض پرسید گفت لا که او را در خور این ندید عورت بود ناقص
عقل بود فهم رؤیت امر عظیم است جز اهل فهم نتوانند کرد و نه آنکه صاحب تردد وی رؤیت را از قبیل
متشابه می آرد و برای دعوت شریعت و اجتهاد و تعلیم و تعلم قرآن صحابه بعد رسول الله علیه و آله وسلم
اقتدا می نمودند جهدی و جدی کردند از ایشان عن عن تا بابی حنیفه و شافعی و اصحاب ایشان رسید
و همچنین احادیث که همه محدثان و علما شنیدند برای علمی و دانشی و اصولی و فروعی شدی
و تعلمی و تعلیمی پیدا آمد و تصنیفهاتی و تدوینهاتی شد که عالم بدان مملو است و حق پیدا آمد و ضلال و کفر
و جهل همه مجهول و ذبول پیوست اما برای ارشاد سوی باطن و تصفیه دل و اعمال قلب و ارشاد سوی
اعمال طریقت و اسرار حقیقت مختص گشت تعلیم این قوانین و تلقین این اصول چنانکه از رسول الله گرفته
و آنچه از دولت اتباع بدو دادند و دل او گشادند و قوانینی و اصولی و فروعی او پدید آمدند و از
بفرزندان او رسید و بیاران دیگر رسید چنانکه از حسن بصری که شجره مشایخ چشت بدو می رسد و چنانکه کمیل
زیاد که طول صحبتی با حضرت علی رض داشت و شجره مشایخ کبرویان بدو رسید و ابویزید و معروف کرخی
از جعفر صادق که او از آبا و اجداد خویش گرفته بود رسید و هیچ شجره شیخی و درویشی از اصحاب
طریقت و حقیقت جز به علی منتهی نمی شود و این را خلافت کبری گویند مختص به علی شد و خلافت صغری

ظلمانی داشتی را

سر آن

من عن

آورد

که خلافت ظاهری بود از آن هم شرکت با صحابه دیگر داشت و چهارم خلیفه برحق او بود و انچه از اشتباهات
و حل مشکلات و ظاهر شرع از وے شد از کسے نه بود تا عمر بسیار بار گفت لولا علی لهلک عمر
آن جز مسائل ظاهر شرع نبود که او حکمے کرد علی او را تنبیه کرد و طالب حق فاروق بود و حق راجع بر قول
علی دید از آن رجوع کرد و تقبیل بین عینیه کرد و گفت لولا علی لهلک عمر و رسول الله گفته
انا مدینة العلم و علی بابها و نیز گفته خلقت انا و علی من نور واحد قبل ان یخلق
الله آدم باربعة آلاف سنة ثم زلنا فی موضع واحد حتی افترقنا من صلب عبد المطلب
ففی النبوة و فیه الخلافة این حدیث را مولینا فخر الدین رازی از صحیح بخاری نقل می کند و ما
آن را در وے ندیدیم خلافت باطنی مسلم بدو ست باجماع امت و خلافت ظاهری و شرعی هم باجماع
امت بدو مقرر است که آخرین خلیفه برحق او بود و آخر او امام حسن ششماهے بود اما سی سال تمام
شد و قبل حسن شده که رسول الله گفته الخلافة بعدی ثلاثون سنة ثم تصیر ملکا عضوضا
بعد از این چهار خلفاے راشدین دین را استقامتے که بود نماند چیزے بر دین ماند چیزے بر هوا رفت الی
ان انتهی الامر الی شئ لا یمکن المقال منه جز سکوت دیگر چاره نیست و آن فضلے که علی را حاصل است
باختصاص بخلافت باطنی فضل جزئی است و گفته اند که این فضل جزئی مستلزم از فضل کلی است و
ترتیب فضل ایشان نیز عند اهل سنت بر ترتیب خلافت ایشان است اول امیر المومنین ابوبکر رضی الله عنه
و پس امیر المومنین عمر رضی الله عنه پس امیر المومنین عثمان رضی الله عنه پس از آن امیر المومنین علی رضی الله
عنه و عنهم اجمعین پس ایشان عشرة المبشرة پس ایشان بدریان پس ایشان احدیان و پس ایشان
سائر صحابه و در تمهید می گوید افضل الناس من بعد الاربعة اهل بیت رسول الله
ثم الستة الباقیة من العشرة ثم اهل البدر ثم سائر صحابه از تصنیف صاحب
شرح آثار نیرین می نویسد اختلفوا فی تقدیم عثمان علی علی مذهب الجمهور من السلف
الی تقدیم عثمان علیه و ذهب بعضهم الی تقدیم علی علی عثمان و الاول
اصح و للمتاخرین فی هذا مذاهب و ذهب بعضهم علی تقدیم ابی بکر

را بعد او

را مستلزم فضل کلی نباشد

را پس امیر المومنین

را حیدر بیان

منهم من جهة الصحابة وتقديم علی من جهة القرابة وقال قوم لا تقدم بعضهم علی بعض وكان بعض مشايخنا يقول ابوبكر خير وعلی فضل قال بالخيرية غير باب الافضلية وهذا كما تقول ان الحر الهاشمی فضل وقد يكون العبد الحبشی خير من الهاشمی والعبد الحبشی خير من الحر الهاشمی فی معنی الطاعة الله والمنفعة للناس وباب الخيرية متعدی وباب الفضلية لازم وقد ثبت عن علی انه قال خير الناس من بعد رسول الله ابوبكر ثم عمر ثم رجل آخر فقال له محمد بن حنفية ثم انت يا ابت وكان يقول ما ابوك الا رجل من المسلمين ومهاجر فاضل از انصار پس ایشان تابعین وپس ایشان تبع تابعین وبعد ایشان آنکه بتقوی وعلم باشد ان اکرمکم عند الله اتقکم وفضل اولاد صحابه بعضے گفته بر حسب علم وتقوی بود جز فرزندان فاطمه رضی الله عنها که افضل اند از اولاد صحابه بنا بر نسبت ایشان بر رسول الله صلی الله علیه وسلم و در میان زنان افضل خدیجه بعد ها عائشه وافضل فرزندان رسول الله فاطمه وامام حسن وامام حسین علیهما الصلوٰة والسلام ... ایشان سائر زنان وے اهل بیت مطهرات ودیگران بترتیب ودر رساله ... کلام سهروردیه شیخ الشیوخ شهاب الدین سهروردی می گوید در علم الهدیٰ و امسك عن التفضيل وان تجد فی نفسك موالاة مع احد فاستره فانه سر بينك و بين الله تعالى ودر فقه اکبر امام اعظم ابوحنیفه رضی الله عنه می نویسد ولا توالی احداً دون احد ... مذهب الحق ... المقصود چون از امیر المومنین علی رضی الله عنه آن قواعد وقوانین اسرار ... ودقائق محو احسان رسید ایشان بهر کسیر بعضے خواصان و بیگر که بدیشان صحبت داشتند ... آن اسرار رسانیدند از ایشان بدیشان رسید ایشان نیز مردم خواص را که ... دیدند ... با فهم واهلیت واستقلال آن در ایشان دیدند رسانیدند هکذا تا شجره شیخیت تا بوقت ما رسید ومقصود ازین پیوند چه صحبت وتعلیم وتلقین نیست واین تعلیم وتلقین هرگز ... نشود تا خود را بالکلیه چیزی از اختیار نخلع نکند وبدست شیخ خود ... و هر چه فرماید همچو گوید

وهرچه کند بدان منقاد و متبع باشد و بهیچ معنی اعتراضے بدان نکند والا از ارادت در ساعت ساقط شود و طول عمرے بدین شرایط پیش او باشد تا او زماناً فزماناً و حیناً فحیناً استعدادے در وے می‌بیند و فرمایش برحسب آن کند و قوانینے و اصولے که آن از مشائخ خویش گرفته بقدر حال و باندازه او صلاح او کند و دل او صاف عکس پذیر گردد تا قابل عکوس تجلیات قدسی شود و بعد آن با سرار حقیقت که آن را مراتب است علم الیقین عین الیقین حق الیقین حقیقة الحق حق الحقیقة برسد و برائے این را قواعدے و قوانینے بنیاد کرده اند که بدان کتب سلوک مجلدات مستغرق شده و چون امیر المومنین علی رضی الله عنه این قواعد و قوانین و این اسرار و دقایق آن از شیخے مرشد کامل الحال و سالکے واصل نگیرد نبشته دیدن غرض حاصل نشود بدان ماند که مردے عامی کتاب طب نبشته بیند و دارو ے مرض نبشته کند ملاکت او را متیقن باشد زیرا چه هر دارو ے برحسب مرض و قوت و ضعف مرض و برحسب قوت و ضعف مریض و برحسب هوا و حسب غذا مختلف است تشخیص احوال از هر یکی جز طبیب حاذق که سالها دارو کرده باشد و مردمان را مزاجها تجربه کرده باشد و نفع و زیان هر دارو دانسته بود قوت و زور هر دارو دیده و هر زهرے شناخته باشد و تصرف بحسب آن در هر ترکیبے تواند کرد او سر این کار از استاد حاذقے و ماهر و صاحب تجربه گرفته بخدمت طول و صحبت دراز هرگز آن مریض از آن مرض خلاص نیابد و مطلوب صحت نرسد کذالک حرف بحرف هم مریض قلب دل بکدورت و ظلمت مفعطلم پیر بمنزلت طبیب است برحسب قوت و ضعف او دارو ے که از استاد و مربی گرفته است بخند مطلوب بقاے بنیه است و الا سلوک میسر نیاید مجاهده بقدرے فرماید که تحمل بنیه مرید باشد تسلیم مرید نفس خود را به شیخے واصل سالک کامل الحال مرشدے حاذق که او نیز از پیر خویش گرفته به صحبت طول و خدمت دراز بحکم ابتلاے کدورت باطن و ظلمت دل خلاص یابد و مطلوب مشاهده حق و اسرار حقیقت برسد و در آب اندازه فرماید و در طعام انداز فرماید پیر و جوان را بیند قوی و ضعیف را بیند و نا مستعد و مستعد را بیند و مجرد و متاهل را بیند برحسب آن دارو ے صلاح باطن او را که مقصود آن تصفیه باطن است فرماید و او کلاً و جملةً با طاعت و انقیاد کلی هرچه او فرماید بدان رود و عمرے بدان بگذارد و این است دلالت

ہ عبارت "چون امیر المومنین علی رضی الله عنه" در هر سه نسخه ها همچنین است و انجا هیچ ربطے نه دارد ۱۲ ع ع

باطنی و معنوی گویند این جا نیز طفولیتی و فطامی و رهقی و بلوغی است و آن را جز پیر نداند چون طفل را
بره بریان دهند هلاکت حقیقی باشد و چون شیر زیاده دهند هم هلاکت باشد هر سال عمر او را تربیتی
خاصی باید که هر طفلی محتاج تربیتی خاصی است بر حسب قوت و ضعف خویش اگر درین حال از مربی که
بمنزلت مادر است جدا شود هلاکت ضروری باشد و چون بحد بلوغ رسد اگر آن زمان جدا شود
امید بقا بود و این چنین مرید اند پس بجز امر او از وجدا شدن روا نباشد و پس ازین بیان شافی و ازین
شرح کافی تحقیق شد که در تحت تصرف پیری مرشد آمدن امر لابدی برای وصول خلاصه دین
محمد و اسرار حقیقت که خاصه افضل انبیا است بلی این هرگز میسر شدنی نیست حاصل اینکه چنانکه
برای اعتبار ظاهر ایمان اتباع وسیلت شرط است بی آن معتبر نبود بلکه ممکن نباشد کذلک
برای اعتبار بوصول درجات قربات ابتغاء وسیلت لابدی باشد و اگر نه بی واسطه راه پویند
اهل عروج سماویات و مشایخ مرشدان کامل الحال به روان علوی چنین خبر داده اند اگر کسی بخواهد
بقوت مجاهده و مشاق خود و خودی خود راه باسمان و آسمانیان برد نتواند و چون باول
در آسمان برسد در بسته یابد و دربانی که بر در است بگوید که فلان بوسیلت که آمدی براه کدام
واصل سالک ماموری بدعوت خلق این راه پی سپر کردی اگر نام کسی گیرد و او تحقیق من الله مامور و ماذون
بدعوت است مرحبا گوید و در بر و کشاید و الا اگر نام کسی نگیرد یا کسی را گوید که درین مرتبه نیست بگویند
بازگرد که این در بر خود آیان و بر غایبان نه کشایند.

سوال - اگر ترا پرسند چون مقصود ازین پیوند تعلیم و تلقین بود این طایفه را طاقیه بر سر داشتن
و عهد بدست کنانیدن و قصر و حلق کردن چه معنی دارد؟ **جواب** بگو در بیعت رضوان هر یکی
از صحابه که حاضر بودند دست بر دست مبارک رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم مید اشتند و
معیت و متابعت و انقیاد و قبول قول از و تصرف او در خود کلا و جلة حتی الموت میکردند و در
مکه و شرط این آن صفت است که در میان مشایخ باقی مانده است و این سنت حضرت رسالت
مشایخ باری داشته اند تا اقتدا بفعل رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم مع اصحابه که ایشان

(حاشیه: نکرده)

برائے دعوت طالبان حق سوے حق دارشاد ایشان باسرار الٰہی کہ بیان آن بالا رفت۔ و اما نہادن
کلاہ و قصر یا حلق دلیل بدین است کہ چون دو متصرف ما آدمی و تصرف بدو وجہ باشد یکے بنقصان
زیادتے کردن کہ در قوت و بزیادت شے کہ ترا نیست وہد ان زینت و کمال تو است زیادت بجا
برائے سر اختیار گردند کہ رئیس اعضا است و آن طاقیہ شد و برائے اشارت نقصان قصر یا حلق
اختیار کروند و در حلق اشارت بدان سر است کہ در راہ خدا سر را باختم و سر باختن بحقیقت نا مشروع
چنانچہ در حج بجائے سر سودا و این جائز بجائے سر موئے داد ہمان باشد کہ سر باختن یعنی از سر خود
خاستہ ام سر را در راہ خدا دادم سر کار خود ندارم ؎

سعدی سر سودائے تو دارد نہ غم ریش ہر جامہ کہ عیار بپوشد کفن است

و مقصود اشارت بدخول است در تصرف پیر کلاً و جملۃً و دوام حلق امر مختار است در شفق نقہ
می نویسد کہ خیر الرجال بین الحلق من غیر تفریع و بین الفرق و یکے از سنت ابراہیم حلق را
است کہ اتباع آن حسن است ذکرہ فی التہذیب والخلاصۃ فی الفقہ و اگر این معنی نیت خود
بترکی باشد کہ جامۂ درویشی در سر دارند و خود را تبدیل خرقہ پیر بیند کہ در روز قیامت کہ وقت شفاعت
باشد وا و بدولت اتباع محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مقام شفاعت یا بد ترا اخلاصی دہد
و از آتش دوزخ خلاص کند و این جا مقالات دگفتار بسیار است این مختصر ازین بیشتر تحمل نہ تواند
کرد و نیز در شرح عوارف است کہ رسول اللہ را در شب معراج فرمان شد و رفتہ النور بر در راہ بدان
نمودند رفت در حش بستہ دید ند در زواز درون آواز آمد کیستی گفت منم محمد گفت بر دا این جا
منی و مائی نمی گنجد باز گشت فرمان شد کہ چہ کردی تعنیہ باز نمودند فرمان شد کہ درین راہ منی و
مائی چیست ہمچنین بگو پسر بچہ کہ قدید خوردے روزگار گذرانیدی یتیمے ہیچے نیستے رفت اطاعت
فرمان کرد گفتند درون درآے کہ مقصود مائی چون درون آمد جمعے بودہ اند با وائے زمی دلبیئے
نداخاست کہ اِنّی اِنّی رسول اللہ را تواجدے حاصل شد برخاست رقصے کرد تا آنکہ ردائے
مبارک از منکب مبارک افتاد و چون قرار گرفت اصحاب جمع گفتند کہ ردائے مبارک چہ کنیم گفت

بر نقصان

تفریع

میان ایشان است هر یک تبرکے پارہ گرفت گفت این پارہ چہ کار آید و چہ کنیم گفت بیا در قلنسوہ بصورت
این قبہ بدوزیم و بر سر نہیم این طاقیہ ساختند بر سر داشتند پیشتر ہم از این تبرک است کہ مشایخ صوفیہ کلاہ
درست طاقیہ دارند و طاقیہ را پوشانند و خود طاقیہ دایم پوشیدہ باشند و ہرگز بے وضو طاقیہ بہ بیت
نگیرند و در متوضا با طاقیہ نروند

۶۴ سوال ۔ اگر بعضے عورات را بیعت بکوزۂ آب می کنانید این چیست؟ **جواب** بگو ارشاد و
عورات را مشایخ کم کردہ اند کہ ایشان ناقصات عقل و دین اند کمتر از ایشان بکمالیت رسیدہ اند
نہ بینی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمودہ است کمل من الرجال کثیر ولم یکمل من النساء
الا اربعۃ آسیۃ امرأت فرعون و مریم بنت عمران ام عیسیٰ علیہ السلام و
خدیجۃ بنت خویلد و فاطمہ بنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم این حدیث در
قوت القلوب آوردہ است و در میان مشایخ ہم کم عورات باشند الا معدودے دو سہ چہار
چنانکہ رابعہ بصری و فاطمہ نیشاپوری و بی بی فاطمہ سام و چندے دیگر واللہ اعلم و مشایخ نیز دست بر
ارشاد عورات نہ زنند کہ فتنۂ ایشان بسیار باشد کہ کشف حقیقت ایشان را شوخ کند و آن زیان بسیار
عورت باشد نہ مرد بے باید کہ بعد وصول حقیقت بر جاے خود ماند لیکن عورت را خود طاقت
کجا باشد ہم از این مصلحت بیعت ارشاد و پیوند ارادت با ایشان کمتر باشد اما تبرک از ایشان
دریغ ندارند اما شد بیعت با ایشان کہ تمام دست بپوشند بجامہ و سر انگشت بیرون آرد و در طرف
کوزہ نہد و طرف دیگر شیخ انگشت در آب نہد این است کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم
در حق کہ عورات براے بیعت آمدند ظرف پر آب کردہ درمیان نہاد یکطرف خود دست انداخت
و دوم طرف دست آن عورت از آنکہ آب لطیف است حجاب نخواہد بود گویا دست بر دست
نہاد و از آنکہ دست بر دست عورت مستورہ نہادن روا نباشد این حیلہ کرد با ایشان بیعت کردہ
مشایخ جہان سند اختیار کردند ہم باتباع رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بیعت تبرکے
با ایشان کنند و بدل طاقیہ خرقہ براے تبرکے کنند کہ ایشان را توبہ باشد و تحمل استقامتے

ہم خداوے بخشد و در قیامت پناہے عظیم بود از حضرت خواجہ شبنم سلمہ اللہ تعالے
پیوستگان شہ نوع اند یکے نوع آنکہ عہدے و بیعتے برما کردند ہم بدان رفتند از ان عدولے
وتجاوزے نکردند مارا از ایشان غمے نیست کہ در روز قیامت با مالے تعلق باشند و در بہشت در آیند
حاجت شفاعت شفیعے نہ۔ **دوم** نوع آن است کہ عہدے بیعتے کردہ اند از آن اعراض کردند
و تعلقے کہ بما بستہ بودند آن را گسستہ و ظاہر و باطن از ما روے گردانیدنی کردہ اند و اعتقاد بما
ندارند ما ہم از وے غم کہ فردا او را بدامن تعلق نہ دہند و او را بما بر نہ بندند و مارا مزاحمتے نہ بہند
واما نوع سوم کہ او بیعت کرد بر آن نہ رفتہ است اما اعتقاد و توجہ بر ما باقی داشت لا بد شفاعت
او ام ضروری باشد بمقابلہ آتش می باید استاد تا او را آسیب لہب آتش نہ رسد و از ان مقام
می باید کشید بلا جہان می باید رسانید و اگر تنہا این کار میسر شود توجہ بہ شیخ خود کند اگر از دہم بر نیاید
او بہ شیخ خود پناہ دہد ہمیں نمط تا رسول اللہ برسد رسول اللہ وجملہ مشایخ او جمع شوند بحضرت
باری شفاعت او استند غالب این باشد کہ او را با کنانند بہ بہشت فرستند اگر ایمان بہ خداے
و رسول او راست باشد و اگر نہ خود عقیدہ بر ہیچ خواہد بود و او را بہ ذیل پیرے چہ خواہد بست
بست سبحان اللہ او بنی مراتب بیعت آن است کہ در قلم آمد کہ پیر را در مقام شفاعت باید مردما
کرام و زر دست بہ بیعت فراز کردہ اند خود گرفتار خواہند بود واے سکینان را چہ جاے آمدہ شدہ را
گناہان و جگر کہ خواہد کشید بلا در بلا گرفتار خواہند شد زہے غفلتے کہ بر مردمان ساددہ اند نعوذ باللہ
سبحان اللہ۔

سوال۔ گر ترا پرسند یکے از افعال باری تعالی است اسراے محمد رسول اللہ است و در شب
معراج از بیت الحرام تا بہ بیت المقدس بنص قرآن کہ سُبْحَانَ الَّذِیْ اَسْرٰی بِعَبْدِہٖ
لَیْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَی الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا الَّذِیْ و از بیت المقدس تا آنجا کہ خدا
خواست بحدیثے مشہور و او را تنے ثقیل و ارضی بود او بہوا متصاعد چون نشود و روخرق
اجرام سماوی چون نہ کرد **جواب** بگو خرق اجرام سماوی امر ممکن است زیرا چہ ایشان از جنس

اجسام اند و اجسام صالح خرق اند ایشان هم صالح خرق باشد و این مخالف فلاسفه است
که اجرام سماوی را منکر اند که قابل خرق باشد پس چون ممکن باشد و کل ممکن مقدور الله تعالی و مخبر
صادق خبر کرد انکار آن کردن روا نباشد و معتزله در یقظه به تن منکر اند می گویند به روح زیرا که
صعود تن ارضی و سفلی در هوا ممکن نباشد جواب ایشان این است اگر شما استبعاد صعود ارضی
در سماوی می کنید اقرار به نزول هوائی در ارضی چون می کنید که جبرئیل هوائی بود بر رسول الله
فرود می آمد و ابلیس هوائی است در زمین می آید و حرکات و وساوس می کند و بر نزول
جبرئیل نزول قرآن و احکام دین و شرائع موقوف است و کون ابلیس در هر لحظه با اماکن
مختلف ثابت و در قرآن و احادیث است انکار این خبر موجب انکار دین باشد
و نیز ثابت است هندسه که در حال دویدن اسپ که سخت می رود از برداشتن پا تا نهادن
بر زمین فلک سه هزار فرسخ می جنبد پس حرکت بسرعت از فلک به سه هزار فرسخ بدین حد ممکن
است و بر هر ممکن خدا قادر است پس ممکن بود که انبیا حرکاتی بدین سرعت پیدا آرد که بدان صعود
در سما کند این همه متکلمان گفته اند اما اصل از من بشنو که در انسان هم علوی است که آن روح
است و هم سفلی که تن است چون بمجاهده و ریاضت آن علوی غالب شد برین سفلی سفلی را قهر
جوار و اثر آن حکم علوی گرفت متصف به صفت او شد چنانچه در عوام علوی در تبع سفلی می افتد در
حکم آدمی شده استعداد عروج ممکن نباشد اما چون قوت روح گرفت تن بصفت روح شد معراج
او را ممکن شد بدین که سفلی بقوت علوی علو گرفت و بر هوا شد برین سخن حل شد مشکل معتزله و
مشکل آن کسانی که معراج را به روح می گویند و بخواب می گویند بیقظه می گویند و دیگر برای
عروج را خرق و شق که پس آن التیام شود شرط نیست زیرا چه ظهور ملک چنانچه ملک الموت
و شهود بعض اجسام لطیف چنانچه جن و شیاطین و جسم محمد لطیف تر است از اجرام جن و شیاطین
تا آنکه گفته اند که چنین بود که سایه او بر زمین نیافتاد که او عین نور بود و نور را سایه نباشد و آنچه معتزله
که بخانیث الحکما اند گویند در منام به روح بود و به تن منکر اند کسی این چنین هم بود که نبود که

او در مکان خود بزمین بودے وجملہ علویات کشف او بودے آنچہ در علویات است او در زمین
دیدے وگاہے بودے بقلب قالب وبروح عروج کردے چنانچہ قالب زمین واگذاشتے
ومعاویہ را پرسیدند از معراج گفت کانت رویا صالحۃ واز عائشہ پرسیدند او گفت ما فقد جسد
محمد لیلۃ المعراج یعنی معراج روح باتن بودہ بود واین قصہ معراج مشہور شد کہ کافران کلہم انکار
کردند بسیار مومنان مرتد شدند ولکن اهتدی بہ ہدایۃ اللہ تعالیٰ بعضے گفتہ اند بہ بہشت بود
وبعضے اطراف عالم وبعضے تا عرش وبعضے تا سدرہ وصحیح آن است کہ حیث شاء اللہ واین
حیثہ ثابت بہ حدیث است کذا فی شرح العقیدۃ النسفیہ لمولینا سعد الدین
الهروی۔

۶۵ **سوال**۔ اگر ترا پرسند بشر افضل از ملک یا برعکس؟ **جواب** بگو مذہب اہل حق اینجا بتفصیل است
و آن این است کہ خواص بشر یعنی رسل افضل از خواص ملک چنانکہ جبرئیل ومیکائیل واسرافیل
وعزرائیل وایشان از عوام بشر یعنی اولیاء در عقیدہ حافظیہ وسراجی ہمچنین می نویسد اما روایتے از
ابو حنیفہ آمدہ است کہ جمیع الناس افضل من جمیع الملائکۃ خلافا لصاحبیہ فی الاتقیاء
والاولیاء این روایت در روضہ زندہ ولی است۔

۶۶ **سوال**۔ اگر ترا پرسند ملک کہ ایشان حامل عرش اند وحامل لوح ومقر سما وارند ومنقلب در
مقامات قرب اند طعام ایشان تسبیح است شرب ایشان تقدیس غذاے ایشان عبادت حق
است وہم عصیان وگناہ از ایشان نیست صرف نور اند واین بشر کہ مجبول بر عصیان است
نبی علیہ السلام می گوید لان النفس لامارۃ بالسوء ومظہر گناہ است چگونہ افضل شد از ایشان
جواب بگو ہمیں سخن باعث است کہ برائے فضل ملک ——— بر خواص بشر گفتنی
ہمہ موجب تفضیل خواص بشر بر ملک است زیرا چہ ایشان را مجبول بر عصیان کردند ونفس امارہ
را مخلوق بر عداوت حبیب است با او مرکب کردند وہوا را بر و مسلط گردانیدند کہ ساعۃ فساعۃ از
خدا دور میکنانند ایشان بر نفس غالب شدہ وقہر کردہ آن عدو را کشتند ونار ہوا را بسطوت وعبادت
سرد کردہ بنور جمعیت طور نوشتہ اند بجائے خدا تعالیٰ ، لفظ نبی نہ سہو کتابت است۔ ح ع

گشتند در طلب رضای خدا همه مرادات خود را فدای رضای حق کردند ایچنین هوا های
غالبه را مغلوب بلکه معدوم ساختند به حدی که نفس ایشان مامور شد و بدست ایشان
مسلمان گشت ایشان را امر به خیر کردن گرفت چنانکه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرمود
اسلم شیطانی فلا یامرنی الا بخیر و نفس مطمئنه گشت قرار بر طاعت گرفت قصد انقلاب
سوی هوا از وی بکلی گرفت و اجر بقدر تعب باشد درین شبه نیست پس عبادت ایشان
افضل بود از عبادت ملک و قرب ایشان بالاتر شد از قرب ملک نه بینی که بدرجه محبت الله
جز بشر کسی مشرف نه شد و نخواهد شد و هیچ درجه عالی تر از محبت و محبوبیت نیست و آن خاصه
بشر است و در شب معراج رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم به مقامی رسید جبرئیل باز بود
گفت بیشتر آی جبرئیل گفت لو دنوت انملة لاحترقت اگر مقدار انگشتی پیشتر شوم
سوخته گردم از آنجا ندای الی الی آمد بی واسطه جبرئیل رسول الله پیشتر رفت فَاَوْحٰی
اِلٰی عَبْدِهٖ مَا اَوْحٰی فَکَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰی
مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی الی آخر الآیات آنجا بود که جبرئیل را دخل نه بود و در عوارف است
که اخلاص سری است بین العبد والرب لا یطلع علیه ملک فیکتبه سری را آنجا
گوش وار بعد مجاهده مرکب نفس که براق روح تواند بود خواص بشر به مجاهده بجای رسید که
ملک نه رسد پس خواص انسان بشر به عین این مقدمات افضل باشند از خواص ملک هم بدین اشارت
است در آن آیت فرشتگان با خدا طعنه بر آدم کردند و گفتند اَتَجْعَلُ فِیْهَا مَنْ یُّفْسِدُ
فِیْهَا الآیة و مدح خود کردند به تسبیح و تقدیس جواب از نسبت ایشان گناه را بر ایشان این بود
اِنِّیْ اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ همین که عیب می کنند همین هنر ایشان است که با وجود این دواعی
بحق را خواهند برد در رضای مرا مقدم بر هوای غالبه خود خواهند کرد و جان خود را در راه
ما من خواهند کرد و این در شما نیست پس سری دارم با ایشان که شما از آن خبر ندارید و همین
که عیب ایشان می گویید هنر ایشان است اما معتزله برعکس حق سخن می کنند و مولانا فخر الدین رازی

لاحترقت

بایشان یار است ودلائل ضعیفہ می گویند و آن در معالم کتب کلامیہ مسطور است و ذکر آن درین مختصر زیادتی باشد وماذکرنا کفایة لمن له درایة

سوال ۶۷. اگر ترا پرسند که نبی چند اند جواب. اولی ترا اینجا این است که عدد تعیین نه کنیم بگوییم همه انبیا برحق اند تا در نیاید در ایشان کسے که از غیر ایشان باشد و بیرون شود از ایشان کسے که از ایشان باشد اگرچه در بعضے احادیث آمده است که مائة الف واربع عشرون الف.

سوال ۶۸. اگر ترا پرسند فرق میان رسول ونبی چه باشد؟ جواب بگو رسول افضل است از نبی. رسول آن است که صاحب شریعت وکتابے بود ونبی آنست که وحی او بخواب بود یا متابعت رسول دیگر کند وبعضے برعکس گفته اند۔

سوال ۶۹. اگر ترا پرسند رسول افضل است از همه انبیا یا نه؟ جواب بگو آرے زیراچه او را انچه بانبیاے ماقبل داده اند فرداً فرداً او را همه داده بدلیل آنکه او مامور است باقتداے هدی انبیاے سابقه قال الله تعالیٰ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهْ وهر چه مامور شد بے شبه اهتمام آن کرد پس لابد همه هداے ایشان در وجمع شد پس افضل از همه انبیا باشد ونیز امت او افضل از همه امت است پس افضل از همه انبیا باشد زیراچه فضل متابعان به متابعت متبوع ایشان است تا متبوع ایشان افضل از متبوع سائر امم نه بود فضل متابعان جز به متابعت متبوع نیاید۔

سوال ۷۰. اگر ترا پرسند رسول الله صلی الله علیه وسلم گفت من قال انا خیر من یونس ابن متی فقد کذب چه معنی دارد؟ جواب بگو این حدیث ومثل این هرچه وارد است همه محمول بر تواضع نبی است امّا بیان حق واضح آنست که در حدیث ذکر است انا سید ولد آدم ولا فخر وصلت شفاعتی یوم القیامة حتیٰ ابراهیم وموسیٰ وآدم ومن دونه تحت لوائی یوم القیامة ولا فخر وا ما انبیاے دیگر قطعاً میان خود

فاضل و مفضول اند که خدای تعالی گفته است تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ
اما افضل هر یکے بر دیگرے باسم و تخصیص بدلیل قطعی معلوم نه شد پس سکوت اولیٰ است و اقتصار
بر علم باجمال وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالتَّفْصِيْلِ

سوال ۔ اگر ترا پرسند نبی بعد موت نبی هست یا نه؟ جواب بگو آرے . بگو بعد موت
نبی نبی است عزل از مقام نبوت نمی شود زیرا که ایمان بجمیع انبیا بعد موت ایشان فرض است
اگر بعد موت عزل شدے از نبوت ایمان نبوت ایشان بعد موت بطریق مجاز بودے باعتبار
ما کان و این خود صحیح نیست اما نزدیک اشعری و بعضے متفقه و بعضے متکلمان نبی بعد موت معزول
از نبوت است زیرا که قدرت انبیا نماند و این مذهب اهل سنت و جماعت نیست جواب
بگو گفته اند چون امت ایشان ورثه ایشان اند و انبیاء دیگر موافق و مصدق ایشان المومنیان
ایشان ورثه ایشان و رسل باقیست و میان مشایخ مقرر است که ولی را حکم ولایت می
و تصرف آن ولایت باذن الله بدست او هست بعد موت او از آن معزول است تا بعد
آن یکه هنر آن پیدا شد است هر کرا خواهد دهد اما او بعد موت او معزول است این سخن میان
نبی تا ابد صوفیان است در نقطے این روایت نیابند اما در عوارف و قوت القلوب و احیا این حکایات
و احکام مملو و محشو بینند.

فصل سوم

در اسماء باری تعالی که چه صواب است و چه خطا

۱ سوال ۔ اگر ترا پرسند اسماے باری توقیفی است یا هر اسمے که در وے عیبے و نقصے و صفت
و زوالے نباشد اطلاق بر باری روا باشد؟ جواب بگو مذهب اکثر فقها آنست که توقیفی است
یعنی بلا از قرآن و یا از احادیث رسول الله یا کلام سلف صالح اطلاق او بر باری صحیح
شده باشد ما را اطلاق روا نبود و بعضے گفته اند اگر در وے عیبے و زوالے نیست روا باشد

اطلاق او بر باری تعالیٰ از کلام سلف اطلاق او صریح منقول باشد یا نباشد و از مصنفان و علما و اصحاب فصاحت و بلاغت چنین محقق میشود که هر اسمے که ایشان را بحسب مقتضی مقام می آید و دران عیب حدوثے و نقصانے و زوالے به خداوند راجع نیست فی الحال اطلاق می کنند این فعل ایشان بروایت بعضے فقہا روا باشد۔

۲ **سوال۔** اگر ترا پرسند اسم عین مسمی باشد یا غیر مسمی؟ **جواب** بگو اگر بدین معنی می پرسی که مفہوم با تحقق هر دو یکے است خود اسم عین مسمی۔ و اگر بدین نظر که آن ذات مسمی و این لفظ و حروف پس اسم غیر مسمی است قطعاً درین معنی هیچ عاقلے خلاف نکند۔

۳ **سوال۔** اگر ترا پرسند اسم شئے بر باری پارسی روا باشد؟ **جواب** بگو آرے روا باشد به پارسی و عربی روایت در حافظیه است و همچنین موجود۔

۴ **سوال۔** اگر ترا پرسند اطلاق لفظ نور بر باری روا باشد یا نه؟ **جواب** بگو آرے روا باشد ولیکن به معنی منور النور پس معنی آیت اللّٰهُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اے منور السموات والارض زیرا که نور شئے است مخلوق و ظاهر و مظهر۔

۵ **سوال۔** اگر ترا پرسند اطلاق لفظ ید و وجه و عین و جنب و نحو آن از متشابہات روا باشد یا نه؟ **جواب** بگو به عربی روا باشد اما به پارسی روا نه باشد در حافظیه چنین افتاده اما در حاشیه می نویسد که اطلاق به عربی هم بے تاویل روا نیست زیرا که اینان (ایشان) متشابہات اند و در سراجی افتاده است وَیُوْصَفُ بان له یدا و عینا ولکن لا کالایدی و لا کالاعین ولا نشتغل بالکیفیة وقال السید امام الشیخ شجاع وصفه بالید بالفارسیة یجوز وما یعنی لا و ایضاً سنه بگویند که خدائے با شد و هیچ چیز نه باشد زیرا که بهشت و دوزخ و ایم خواهند بود پیش اهل سنت و جماعت و خاصه می گویند او تعالیٰ دست خدائے دراز است قال حاکم الامام لیس یجوز و در تاج اسامی بیگوید الید معروف ازین روایت این آمد که دست عربی باشد۔

۶ **سوال**۔ اگر ترا پرسند خدائے تعالیٰ را ذبیح و قاضی و ہازم و فارج و شدید گویند یا نہ؟
جواب بگو مضاف روا باشد چنانکہ رفیع الدرجات و قاضی الحاجات و ہازم الاحزاب و فارج الہم و شدید العقاب اما بغیر اضافت روا نبود۔

۷ **سوال**۔ اگر ترا پرسند محتجب روا باشد یا نہ؟ **جواب** بگو آرے روا باشد بدین معنی محتجب است بجلال عظمت نہ بپردہ حسی و اما محجوب روا نبود زیرا کہ محجوب بمقہوریت و مغلوبیت دلیل کند اما احتجاب دلیل بر اخبار حجاب از غایت عز جلال بود و نیز توفیق بدان وارد است و بدین وارد نیست و بعضے محتجب نیز منع کردند و در حدیث آمدہ است حجابہ النور لو کشف لاحرقت سبحات وجہہ ما انتہی الیہ بصرہ من خلقہ اے حجابہ لیس شیٔ یحجبہ من الظہور فالاظہار بلکہ حجاب او صفت عظمت و جلالت اوست چنانکہ گفت العظمۃ ازاری والکبریاء ردائی و بعضے اسامی اطلاق او و ضد او ہم روا نیست چنانکہ محرک و ساکن و عاقل و احمق و الداخل فی العالم والخارج منہ و غائب روا نباشد اما غیب روا باشد زیرا کہ توفیق بدان وارد است یؤمنون بالغیب قیل ای باللہ۔

۸ **سوال**۔ اگر ترا پرسند یکے از اسمائے باری تعالیٰ شاہد و شہید و ظاہر و باطن است اطلاق ہمہ اضداد یکدیگر روا باشد او وجہ توفیق چیست؟ **جواب** بگو غیب و باطن بدین معنی کہ ہیچ کس او را بحقیقت او اطلاع نباید و ظاہر بدین کہ دلائل وجود ذات او بہ صفت وحدانیت و اوصاف کمال ظاہر و ہویدا است ہرگز خفا نپذیرد و حاضر و شاہد بدین معنی کہ گویند علم باقوال و با فعال ہمہ عباد دارد و ہیچ قلیلے و کثیرے از علم او بیرون نیست پس او شاہد و حاضر ہمہ است بعلم و قدرت بہمہ حال۔

۹ **سوال**۔ اگر ترا پرسند در حدیث آمدہ است لا تسبوا الدہر فان اللہ ہو الدہر اطلاق لفظ دہر بہ باری تعالیٰ روا باشد یا نہ؟ **جواب** بگو بہ عربی روا باشد زیرا کہ توفیق وارد است

ولفظ متشابہ است اما بہ پارسی روا نباشد جز بتاویل متقلب و مصرف و بدان ردایست کہ ... حافظ ... شدہ است

سوال - اگر ترا پرسند اللہ اسم ذات است یا اسم صفت؟ **جواب** بگو اسم ذات چز اسم ذات یک اسم نیست و گر ہمہ اسم صفات است اما این را اسم ذات گویند تا اجزاے صفات ... موصوف نباشد کما فی الکشاف واما در کتب فقہی نویسد کہ مذہب ابو حنیفہ و ابن عباس اینست کہ این مشتق نیست علم ذات باری کہ موصوف است بہ صفات کمال واما مذہب صاحب کشاف ... و بعض معتزلی اینست کہ اسم اللہ مشتق است بہ معنی معبود و قیل المتحیر فیہ العقول ...

11 **سوال** - اگر ترا پرسند معنی او از روے پارسی کہ گویند خداے بدال مہملہ گویند و یا بدال منقوطہ **جواب** بگو از پارسیان شنیدیم بدال ہم گویند و ہم بذال گویند اگر بدال مہملہ گویند روا باشد زیراکہ معنی این بود کہ خود آیندہ یعنی بذاتہ وجود دے خود بخود دارد و وجود او محتاج بہ دیگرے نیست و قدیم است ہمیشہ بود و ہمیشہ باشد واگر بذال منقوط گویند ہم روا باشد بدین معنی کہ خود زایندہ یعنی خود بخود شوندہ آنکہ از کسے نزادہ است وجود او بہ وجود دیگرے متعلق نبود و خود شدہ است وازین آمدن وازین زادن مراد وجود و جدان و حصول است کہ آن لازم آمدن و زادن ... چنانکہ تاویل مد الکثر اسماے عربی پارسی شنیدی ہم چنین این جا دان و ہم صفت حقیقت زادن آمدن کہ انتقال حسی است این جا ندانی کہ تعالی اللہ عنہ علوا کبیرا لَمْ یَلِدْ وَ لَمْ یُولَدْ وَ لَمْ یَکُنْ لَہٗ کُفُوًا اَحَدٌ صفت اوست

12 **سوال** - اگر ترا پرسند فرق میان رحمن و رحیم چیست؟ **جواب** بگو از روے معنی فرق اینست کہ رحمن ابلغ است معطی نعیم جلایل عظیم و دقایق دنیاوی واخروی منعم کافر و مومن بہ وجود و حیات ہمواست اما رحیم معطی دقایق نعیم و منعم مومنان در آخرت واما لفظ رحیم بر غیر باری ہم اطلاق کنند کہ در قرآن آمدہ است در حق رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم رؤف و رحیم واما رحمن جز بہ باری اطلاق نکنند و کذالک رب بہ صفت اطلاق جز بر باری نکنند اما بہ صفت تقیید بہ غیر باری

اطلاق آمده است چنانکه امیر المؤمنین امام المتقین علی رضی الله عنه و کرم الله وجهه گفت رب البیت احق بمتاع البیت و حضرت یوسف علیه السلام گفته اند اِنَّهٗ رَبِّیْٓ اَحْسَنَ مَثْوَایَ ای مالک والله اعلم۔

(۱۴) سؤال۔ اگر ترا پرسند یکے از اسماے باری تعالی حلیم است و حلیم بردبار را گویند و باربردن در صفت باری روا نباشد؟ جواب بگو لازم معنی مراد است یعنی آنکه او بار ایذاے کسے بر دارد و مقابل بجزاے ایذاے او فی الحال نه شود و تعجیل مکافات او نه کند همچنان در صفت باری تعالی حلیم بدین معنی که لا یعجل بالعقوبة عجلت نه کند۔

سؤال۔ اگر ترا پرسند یکے از اسماے باری تعالی صمد است والصمد فی اللغة الذی لا جوف له و این در صفت باری تعالی محال باشد؟ جواب بگو صمد در صفت باری تعالی بدین معنی است آنکه بندگان بر وے حاجت بر دارند و او حاجت به کسے برندارد و بمعنی لغوی نیز مناسبتے بمعنی شرعی دارد که آنکه او را جوف نه بود محتاج به کسے نه بود یعنی غنی که محتاج او همه کس باشند۔

(۱۵) سؤال۔ اگر ترا پرسند یکے از صفات خداے تعالی واحد است و یکے احد فرق میان ایشان چیست؟ جواب بگو واحد بصفات مراد است یعنی آن صفات او در هیچ ذات دیگر نباشد چون نباشد که یکے از صفات اوست وَحْدَهٗ لَا شَرِیْكَ لَهٗ اوست واحد بمعنی یگانگی بذات یعنی ذاتے که دارد دیگرے را نباشد یعنی وحدانیت او حقیقی است و در شمار نیست و وحدانیت جز او به شمار است یعنی یکے مثلے و مانندے دارد بذات یا بصفات اما او تعالی هیچ مثلے و مانندے ندارد اما آنکه کسے را واحد گویند بدین معنی باشد که شمار کردن در فعلے یا در قوتے یا در وصفے با او دیگر متضمن کرده نه شد بدین معنی دیگرے واحد است اما واحد حقیقی اوست تعالی فحسب و دیگران واحد شمار اند نه بحقیقت و در خلاصه می گوید اگر مردے گفت اگر کس خدا شود من حق خود ازو بستانم یکفر۔ و اگر گفت ترا حق خداے نمی باید فقال لا یکفر و لو قال لامرأته فی الغضب آن سیاه روے را گو که مرا ازو داد آن قرطبان را گو که ترا زاده و آن خداے را گو که ترا آفرید لا یکفر

رجل قال لاخر خدائے تعالی ترا نشانده که آن کند که تو گوئی یکفر و لو قال بار یا بر تو نیاید من چگونه برآیم
یکفر و لو قال خدائے تعالی بر تو قضائے بد کرد لا یکفر و لو قال تا نامی تشنویم خدایا نامی تشنوی یکفر
و لو قال که آن کاریست که با خدائے تعالی افتاده است لیس یکفر و لکنه شنیع و اگر گفت خدائے
بود و همچنین نبود و خدائے باشد همچنین نباشد نصف هذا الکلام کفر و نصفه توحید و قال رو با خدائے
بگو یکفر روی القاضی الامام ابوبکر النسفی و لو قال رو با خدائے تعالی زو بان بنه و
بآسمان بر آے و با خدائے جنگ کن یکفر و لو قال پائے خدائے باید گرفت درین حادثه ان
اعتقد ان الله رجل هی جارحة یکفر و ان اراد به ان لا نجات له الا
بالاعتصام بالله لا یکفر و لو قال خدائے از برین عرش بداند هذا لیس بتشبیه و لو قال از زیر
عرش می داند فهو تشبیه و لو قال الآخر ابر آسمان خدائے است و بر زمین تو یکفر و کذا لو قال هیچ
مکان از خدائے تعالی خالی نیست و لو قال علم او در همه مکان هست هذا خطاء اما این باشحن مفسران
بالاجماع در قبل آیت وهو الله فی السموات و فی الارض یعلم سرکم [illegible] اینما کنتم و اینما
تولوا فثم وجه الله ای بالعلم و القدرت راست می آید و الله اعلم بالصواب
و اگر این جا معنی طرف جستے گویم خود کفر بود خطا چه باشد و لو قال خدائے [illegible] بنده بود [illegible]
قال خدائے و ایم استاده است یا نشسته است یکفر جلالات [illegible] قال خدائے ما را بالید
بود یکفر و لو قال الآخر خدائے بر تو ستم کند یکفر و لو قال حین ظلم الظالم یا رب آزار دهنده را
اگر تو پذیری من نه پذیرم فهذا کفر لکانه قال لا ارضی به [illegible] ضیعت قبل فلان را
قضائے بد رسید و دیگرے گفت قضائے خدائے بد نبود و هذا لان هب القدریة الخیر
من الله و الشر منا و لو قال الی عبد الملک یکفر و لو قال لخصمه با تو به حکم خدائے کار
می کنم فقال من حکم خدائے نمی دانم و قال این جا حکم خدائے نه رود او قال ایجا دیو است حکم
که کند یکفر و لو قال ان شاء الله این کار کنی فقال بے انشاء الله بکنم یکفر و لو قال هذا بتقدیر الله فقال
ظالم ان فعل هذا بغیر تقدیر یکفر و لو قال اے فراموش کرده خدائے یکفر

و لو قال خدا[illegible] زبان تو بیاید من

خدائے تو [illegible] و خدائے [illegible] نباشد

رجل [illegible]

ولو قال خدائے می داند کہ ہمیشہ پیوستہ خواجہ را یاد میکنم قال بعضہم یکفر خدائے کہ ہمہ
چیز داند کہ افعل یا لا تفعل او یری من الانبیاء والملائکۃ وھو یعلم انہ کاذب یکفر ولو قال
بہ خدائے تو پاک پاے تو یکفر ولو قال بخدائے و بجان و سر تو اختلف المشائخ فیہ ولو قال
تو با خدائے کن او کار تو کرد و الاکثر لیس بخطاء ولو قال این ستم میپسندید الاصح انہ
لا یکون خطاء ولو قال فلان را قضائے بد رسید یکون خطاء او لو قال خدایت
نیک کناد لیس بصواب وکذا خدایت نیک مرد کناد ولو قال امید بخدائے است و دیگر
بتو یکون خطاء ولو قال رجل لاخر لا تخشی اللہ فقال لا یکفر و ان قال فی
معصیت ناحق را فقال لا اخاف اللہ یکفر ولو قال لامرأتہ ان لم تکونی احب
من اللہ فانت طالق فھو لیس بمسلم وفی السراجیۃ ولو قال قل ھو اللہ احد
دست باز کرد قیل یکفر ولو قال طالب الدین اگر حکم خدائے چنین است فقال من حکم
خدائے چنان است من قرض بستانم فقد کفر ولو قال حکم خدائے چنین است فقال
من حکم خدائے چہ دانم فقد کفر ولو قال روزی بر من فراخ کن یا بر من جور مکن قیل تو
ابو النصر الدبوسی فی الکفایہ والاولی انہ یکفر لانہ اعتقد ان اللہ قد یجور
ولو قال اے خدائے ظلم مپسند یکفر ان اعتقد ان اللہ یرضی بالظلم ولو قال لا
الہ عند ارادۃ ان یقول الا اللہ ولم یقل یکفر ولو قال ای شکیبا خداوند قیل یکفر
والاولی ان لا یکفر لانہ یفسر الصبور وان کنا لا نسمی اللہ بضعف التوقیف ولو قیل
انت تعلم الغیب فقال نعم یکفر اگر خدائے مرا بہشت بدہد بے تو نخواہم الاصح انہ
لا یکفر ولو قال فی حالۃ الضجر مرا خدائے چرا آفریدہ است چون از مزدہ ہائے دنیا مرا ہیچ نیست
لا یکفر ولو قال این کار خدائے را افتادہ است اخاف ان یکفر
ولو قال عند الدعاء اے خدائے رحمت خود را دریغ
مدار من الفاظ الکفر ویکرہ ان یقول عند الدعاء اللہم اسئلک بمقعد العز

ولو قال طالب الدین اگر حکم خدائے چنان است من قرض بستانم فقد کفر

من عرشك ویکره ان یقول فی دعایه وبحق فلان وبحق رسولك وانبیائك
ذکر امام رکن الله ابو الفضل الکرمانی وجاء فی الآثار ما دل علی جواز التسمیة
باسم یوجد فی کتاب الله تعالی کالعلی والکبیر والرشید والبدیع جائز لانه
من الاسماء المشترکة ویراد فی حق العباد غیر ما یراد فی حق الله تعالی ولو قال بحق الله
وبحق محمد ان تعطینی کذا لایجب علی المسئول عنه بان یعطیه ذلك
فی الخانی قال لغیره اعطنی حقی والا اخذ تك یوم القیمة فقال احد هما الله یحکم بینی
وبینك فقال الآخر بالفارسیة که خدای حکم را نشاید بصیر مرتد اگر رجل اخذ ثیاب
احد ومنع ثیابه منه وقال سلمها الی الله فقال ارسلها من یمنع السارق
اذا اسرق قال الشیخ الامام ابو الفضل لا یصیر کافرا ولو قال اگر من دروغ می گویم
خدای دروغ می گوید لا یکون کفرا رجل نکح بغیر شهود فقال الرجل والمرأت
خدای و پیغمبر را گواه کردم یکفر ولو قال رجل لغیره ای بار خدای من یکفر امرأة قالت
ازوجها تو سر خدای می دانی فقال نعم یکفر ولو قال عبد الرحیم وعبد العزیز
وعبد الغفار وعبد القهار یکفران کانت عامداً والافهو جاهل ...
ولو قال فلان بچشم من چنانکه بچشم خدا یکون کفراً. ولو قال فلان بیمار می شد درست می
او فراموش کرد و خدای است یکون کفراً. ولو قال خدای بر آسمان امید دارد که من ...
ندارم یکون کفراً عند الکل قال رجل اگر روزی بزرگ شد سرای من ... او ...
از ولایتم یکون کفراً عند الکل. رجل توجه علی الیمین واراد ان یحلفه بالله فقال
المستحلف سوگند به خدای نه خواهم و او سوگند طلاق وعتاق خواهم واو قیل یکفر وقیل
لایکفر واگر گفت سوگند بمغلظ خواهم واو لا یکون کفراً وفی در البحور ومن اثبت الله
لونا او اثبت فی صفته الاتصال او الانفصال فهو کافر خاتم الفصل و رحلا صری ...
چون در مسئله وجوه دلیل بر کفر باشد ویک وجه دلیل بر اسلام بود مسئله را حمل بر آن وجه می باید

ثیاب
مرداد
لیسد خاتمة الفصل

دلیل بر اسلام بود اگر مردے کلمہ کفر قصداً نمی گوید ونمی داند کہ کلمہ کفر است کافر است پیش عامہ علما و بعضے
یقول لا یکفر وچون بخاطر یکے کلمہ کفر گذشت تا تکلم بدان کرد و او بدان کارہ ہست آن محض ایمان
است اگر کسے قصد کفر کرد کہ بعد صد سال کافر شود فی الحال کافر شود وہر کہ بر گویندہ کلمہ کفر بخندید
راضی بکفر او کافر شود مگر آنکہ خندہ ضروری باشد چنانکہ مضحک بود و انکار کفر او نہ کردند و اگر شخصے
ہندوے را ٹھاکر گوید کافر شود لان التہکر فی لغتہ اسم من اسماء اللہ تعالیٰ اما روایت
بر قولے کہ تو نیتی گوید مشکل باشد و نیز در روایت آمد لا تحرق القرطاس ولا تلقہ علی الارض و علی
وجہہ السایل لان القرطاس اسم من اسماء اللہ تعالیٰ اذا قال رجل اللّٰہم انی اسئلک
بحق انبیاءک ورسلک یکفر لانہ لا حق لاحد علی اللہ فی المضمرات ۔ قال اھل السنت
والجماعت ما یجب الایمان بہ ولا یصح بدونہ ویکفر بالانکار والرد وھو کل ما ثبت
بالنص وبالخبر المتواتر وبالاجماع الامت فانہ یوجب القبول والاعتقاد بہ وکل
ما ثبت بالخبر الواحد واتفقت الفقہاء علی صحت ذلک واجتمعت الامۃ علی
قبولہ من غیر تاویل فانہ یکون من شرائط الایمان کعذاب القبر والصراط
والمیزان والشفاعۃ والمعراج الی السماء ھذا ثبت بالخبر الواحد ولکن الفقہاء
والصحابۃ اتفقت علی صحت ذلک فحل محل الاجماع فینکرہ کافر وقیل ھو مبتدع

فصل چہارم

در تحقیق ایمان واحوال آخرت است

(۱) **سوال**۔ اگر ترا پرسند حقیقت ایمان چیست؟ **جواب** بگو استوار داشتن بدل وحدانیت
خدا ے را بہ جمیع صفات کمالی او واستوار داشتن محمد رسول اللہ را بدانچہ آوردہ است
از حق واقرار بہ زبان موافق تصدیق دل واقرار بہ زبان بر قول صاحب بزدوی وفقہا
ودیگر رکن زاید ایمان است بدین معنی کہ باکراہ ساقط می شود یعنی معاملہ مباح کردہ می شود در عدم

مواخذه نه آنکه حرمت او ساقط می شود تا آنکه مکره اگر صبر کند بر کلمهٔ ایمان حتی قتل کنندش شهید باشد
عند الله تعالی و هر که تصدیق بدل کند و اقرار بزبان نکند بغیر اکراه او مومن نباشد پیش فقها
نه پیش خلق و نه بینه و بین الله تعالی و اما پیش متکلمان و صاحب عقیده حافظیه اقرار شرط اجرای
احکام است بر وی آنکه مصدق بدل بود و بزبان اقرار نکند بینه و بین الله تعالی مومن
باشد و لیکن اجرای احکام اسلام بر وی نکنند و این اجماع است که در مدت عمر یکبار اقرار
فریضه است و باقی صورت او زینت کلمهٔ کفر و اقرار بازبان فریضه نیست اما فضیلت باشد

سوال. اگر ترا پرسند اعمال داخل ایمان هست یا نه؟ **جواب** بگو این جا دو قول است مذهب ۴
اینست که اعمال داخل ایمان نیست. و مذهب امام شافعی رح آن است که اعمال داخل ایمان است
و کذلک مذهب معتزله اما فرق امام شافعی رح و میان ایشان اینست که شافعی رح فاسق را مومن میگوید
و معتزله کافر میگویند زیرا که امام شافعی ایمان را بمنزلهٔ درختی میدارند که او را بیخ و شاخ و برگ و میوه
باشد و بیخ بمنزلت تصدیق است و برگ و میوه بمنزلت اعمال است چون بیخ و شاخ باقی باشد
اسم درخت باقی باشد و لیکن با نقصان امام شافعی اعمال داخل ایمان میگویند و لیکن
فاسق را کافر نخوانند مومن می گویند چنانچه درخت بی بار و برگ را درخت می گویند و لکن
در نقصان با وی شبه نیست چنانکه در نقصان ایمان فاسق. و اما معتزله اعمال داخل ایمان میگویند
و فاسق را مومن نمی گویند و ایشان را این جا دو قول است یکی فاسق را بین المنزلتین میگویند
میان منزلت ایمان و کفر اگر بی توبه مرده است کافر و اگر با توبه مرده است مؤمناً و بعضی از
ایشان و خوارج و جبریه می گویند که فاسق از ایمان بیرون آید و در کفر در آید چون بی توبه مرد
مؤمن نشد و الا کافر مرد و تمسک بظاهر نصوص که وارد شده تغلیظ راست و با تقدیر استحلال و استکبار
و افتخار میگوئیم می کنیم و پیش ما محمول بدین تاویل است که گفته شد تفصیل آنها در کتب صریح است
جهتهای هر یکی اطالتی دارد اما اصل مذهب اینست که در علم آمد

که آمده است تغلیظ آ

سوال. اگر ترا پرسند ایمان زیادت و نقصان پذیرد یا نه؟ **جواب** بگو آنکه عمل در ایمان ۳

داخل نگوید ایمان مجرد تصدیق باشد و آنجا در ذات او ممکن نیست و آنکه عمل را داخل دارد لابد او زیادت و نقصان در اصل ایمان گوید و تصدیق استوار و فحقیق بدل است زیادت و نقصان آنجا در ذات او ممکن نیست و آنکه عمل را داخل دارد لابد او زیادت و نقصان در اصل ایمان گوید که تفاوت در اعمال ممکن است و واقع هست و آیاتی که وارد است در باب زیادتی ایمان و نقصان آن پیش ما محمول بر زیادت و اشراق نور و معالی درجات و مراتب و زیادت ثمرات و آثار آن اما فی نفسه احتمال زیادت و نقصان ندارد۔

سوال۔ اگر ترا پرسند مراتب ایمان چند است؟ جواب بگو مراتب ایمان قابل حصر و حد نیست نمی بینی که محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم در باب امیر المومنین ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ میفرماید لو وزن ایمان ابی بکر بایمان اهل الارض لیرجح ای لغلب اکنون چون ایمان ابا بکر رض این مقدار بود که بر ایمان اهل الارض غالب آمد مراتب آن را عدد و حصر نباشد و لا شک ایمان انبیا ارجح از ایمان ابو بکر است پس مراتب ایمان ایشان اولی که قابل حصر و عدد نبود و همین معنی گفت یا ایها الذین آمنوا آمنوا بمرتبه ایمان که رسیدی بالاتر از آن ایمان دیگر است طالب آن باش که بدان برسی که اگر فرض کنم ابد الآباد در مراتب ایمان مرد مومن ترقی نماید الآباد منتهی نشود اما اینجا بین باعتبار حصر کلی و آنچه در قدر بیان مندرج شود بر پنج مرتبه گفته اند علم الیقین۔ عین الیقین۔ حق الیقین۔ حق الحقیقه۔ حقیقة الحق۔ علم الیقین پیش اکثر مشایخ علمی باشد که از استدلال حاصل شود و ایشان همه در عین الیقین و این مرتبه عوام است که یومنون بالغیب است غائبین عن اللہ یا استدلال من الاثر علی المؤثر و دوم عین الیقین است که باشد لا لہ هرچه معلوم کرده بود عیان باید که خود بدانند چنانکه امیر المومنین علی کرم اللہ وجہه دانسته بود و لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا و این به مشاهده و مکاشفه دل بود چنانکه رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و علی را بود رضی اللہ عنہ و صحابه دیگر را بود و اولیاء خدا را هست که امیر المومنین علی اشارت بدان می کند لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا که آنچه پرده بر روی عالم نهاده اند و آن را که مردمان

پرده می خوانند چون از پیش من دور شود من این یقینے که این دم دارم مرا زیادت نشود که هیچ
بر من معائنه شده و پرده بر من نمانده اما صاحب تعرف و عوارف برین می روند که مشاهده و مکا
عبارت از زیادت یقین حاصل شدن است که چنان یقین حاصل شده چنانکے که به چشم خویش دیده
است و بر معاینه و مکاشفه شده و تجلی ایشان هم بدین معنی میگویند و تمسک ایشان بلفظ فکانما
و کان که در عبارت بعضے صحابه و مشایخ افتاده است چنانکه حارثه میگوید کانی رایت الی عرش
ربی بارزا و محمد رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم می فرماید حارثه را رضی الله عنه اصبت فالزم
شبلی گوید مسکین حارثه رضی الله عنه نظرش ز عرش درنه گذشت شیخ روزبهان میگوید
اصبت الطریق فالزم حتی تصل الی المقصود پیش حضرت خواجه ما سلمه الله تعالی به تحقیق لفظ
کانی متهم برائے تبرک و تادیب بود و کذا عرش متهم بود از بهر تادب چنانکه گویند رایات اعلی آمد پیش
تخت گذشت و بندگی تخت امروز چنین فرمانے داد اکنون این اختلاف مبنی بر اختلاف مذاق
هر یکے است بد لیلے و برهانے متعلق نیست هر کسے از مقام خویش و رسیدن و دیدن و چشیدن
خویش حکایتے می کند ؎

هنیئا لابرار بالنعیم نعیمهم　　وللعاشق المسکین ما یتجرع

؎ تم سلطان ملک حسن ما درسلک ویشان　　ولا دامان فراهم کن کجا ما و کجا ایشان

مرتبه دیدار را هر دو طائفه بفهم و ذوق خویش عین الیقین خوانند اما زد یک خواجه ابو محمد حکیم ترمذی
که از مشایخ طبقات است علم السر خوانند اما شیخ المشایخ استاد ابو القاسم صاحب تفسیر اللطایف
القشیری و اختیار بندگی خواجه ما سلمه الله تعالی این است علم الیقین بعد عین الیقین است
بعضے متقدمان هم برین رفته اند که علمے بدیدار او حاصل می شود آن علم الیقین باشد تا هنوز
در مقام استدلال بود خالی از ظن و تخمین نبود پس از ان علم الیقین مرتبه باشد بعد عین الیقین
و این مرتبه خواص باشد و علم الیقین اول که علم باستدلال است احتمال استدراک کند و تنحاے
و خلجانے باشد اما درین علم الیقین هرگز احتمال خلجانے نبود و هم ارتدادے نباشد گفته اند

ما رجع من رجع الا عن الطریق ومن وصل لا یرجع وصول را مراتب است یک وصول
علم الیقین و عین الیقین هم باشد پس ازین خود قرار بر غفلتے و حرمانے است سلوک نه گویند چنانچه رسول الله ﷺ
گفته الناس نیام الحدیث و سوم حق الیقین که آنچه باستدلال دانست و پس ازان آن را
دید و چشید و ذائق آن شد و موصوف بدان گشته که تخلقوا باخلاق الله واتصفوا بصفاته
شد این حق الیقین باشد و این نیز مرتبه از وصول بود و عین الیقین به نسبت این سلوک باشد
و این به نسبت حق الحقیقت سلوک بود و چهارم مرتبه حق الحقیقت است که خود را در اتصاف
بصفات آن موصوف فانی یابد همه خود را موصوف بدان صفت بیند این عبارت و استعارات
از میان برخیزد و آن حق الیقین بود این مرتبه وصول دیگر باشد و اما حقیقة الحق که ظهور موصوف بصفاته
شود و شخص بصفاته و ذاته از میان برخیزد که کان الله و لم یکن معه شیء برقرار و استقرار خویش
باز آید و اگر او را از روئے و از فنا شدن و از باقی ماندن وے پرسند هیچ یاد ندارد و شاید انکار کند
و برین مقام قرار کسے را کمتر باشد و هر ساعتے فنائے و هر لحظه بقائے است این جا استقرار کسے نباشد
این را بقائے بقا و فنائے فنا خوانند پس ازین مقام بشر را مقام دیگر نیست و ورائے آن حق الحق است
و هر آن کس محفوظ شدنی نیست و آن قابل وصول کسے نه بود لا یحملها ملک ولا نبی مرسل ولا ولی محقق مثالے
ازین مجموع در ظاهر از من بشنو مردے نام شکر شنید که او شئ شیرین است و باستدلال علمی از رنگ
و بوے او و با مارات دیگر که شنیده است یقین به حلاوت او کرد علم الیقین شد آن را دید چنانکه
دانسته بود عین الیقین شد آن را چشید حق الیقین شد و خود را فانی در شکر یافت حق الحقیقت شد
و این فنا شدن خود در صفات شکر و ذات او و بقائے او و شکر را فراموش کرد حقیقت الحق شد تعریف
عبارت از گفت انسان کامل است و حقیقت عبارت از دید انسان کامل است و حق الحقیقت
عبارت از بود انسان کامل است این نهایت مقام بشر باشد اما قرار و بقا مر این کس را نه دهند و کس
بدین محظوظ نه شود این بود مراتب ایمان که در علم آمد و این جمله مراتب ایمان است و احتمال زیادت
و نقصان دارد و در معنی کسے از اهل ایمان خلاف ندارد و حضرت خواجه سلمه الله تعالی در رساله

غفلت و حرمان باشد سلوک گویند

عین الیقین است

استقامة الشریعت علی طریق الحقیقت می نویسد کہ علم الیقین حکایت از دیدن است این علم بعد دید است جز این در گفت و شنید است یثبت و ینفی ہمیں عین الیقین عبارت از بود است حق الیقین عبارت از بود نابود است۔

سوال (۵) اگر ترا پرسند بر نبی ایمان بچہ واجب است؟
جواب۔ بگو پیش از بعثت ایمان بتوحید است کہ او معصوم از کفر اما بعد بعثت ایمان بجمیع ما نزل علیہ و علی امتہ واجب باشد ہم ازیں جا گویند کہ واجب است کہ نبی داند کہ من نبی ام اما ولی را علم بجود واجب نیست کہ من ولی ام اما این سخن در شان ولئے نیاید کہ بہ نقد وقت در مقام ولایت بہ تجلیات نبود و محادثہ و مکالمہ و مکاشفہ در مقامات قرب نباشد و تصرف ولایت بامر اللہ نبود۔ اما اگر این نوع یابکے باشد لابد او را علم بولایت خود بود بنا نکہ علم بوجود خود است اما این حکایت اولیا باشد کہ فردا قیامت بعثت در مقام ولایت باشد امروز او را ازاں شعورے نہ ہند امر ممکن باشد۔

سوال (۶) اگر ترا پرسند اظہار خارق عادت بر چند نوع است؟ جواب بگو بر سہ نوع است یکے معجزہ بر نبی وقت تحدی با منکراں بکند فرض است و معجزات دیگر در اوقات مختلفہ جائز اما دوم کرامت از ولی با ظہار نفس و دعوی ارادت جز برائے تقویت دل ضعیفاں برائے تحمل مجاہدات و ترغیب مرداں بسوئے راہ حق جائز نہ و آنکہ از خود رود و بہ دل اختیار بروئے خارقے جاری شود و او کالمسلوع المرتعش باشد آن لغو البتہ بیروں از گفت و شنید اما سوم معونت آں خارقے کہ بدست عوام حاصل آید کہ سبب عون و تقویت میشود برائے تحمل عنائے عبادت و باشتیاق طاعت و یا مجرد است است بود آن لغو است و آں بیروں از گفت و شنید است الا فا الحق فیہ ما قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم تفکروا فی ذاتہ و یحذرکم اللہ نفسہ ہمیں اشارہ کردہ است۔

سوال (۷) اگر ترا پرسند امومن ان شاء اللہ تعالیٰ گوید یا نہ؟ جواب بگو کہ اگر غیر از دلیل میگوید و شک می آرد کافر گردد و اگر برائے تبرک گوید چنانکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم

روزے بہ مقبرہ گذشت گفت انا لاحقون بکم عنقریب ان شاء اللہ تعالی در لحوق بدیشان
شبہ نداشت اما برائے تبرک گفت و در قرآن نیز آمدہ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ اِنْ شَاءَ اللّٰہُ
اٰمِنِیْنَ جائے شک نیست اما برائے تبرک و تادب روا باشد اما در حدیث یک معنے است
شاید ان شاء اللہ تعالی متعلق بہ لفظ قریب باشد پس برائے شک بود و از خواجہ حسن بصری پرسیدند
اَنْتَ مومنٌ فقال ان اردت بان یحل ذبیحتی و یجوز نکاحی و تقبل شہادتی علی المسلمین وانا اہل
قبلۃ المومنین فانا مومن حقا وان اردت ان ادخل بہ الجنان و یختم علیہ امری واتخلص بہ من النیران
فانا مومنٌ ان شاء اللہ تعالی واین مذہب امام شافعی است کہ انا مومن ان شاء اللہ روا باشد
و پیش ما بدعت بود صحابہ و سلفِ صالح بمعنی تبرک در ایمان کلمہ ان شاء اللہ تعالی نہ گفتہ اند در کتب
فقہ حنفیہ رضی اللہ عنہ چنیں مسطور است ۔

سوال (۸) اگر ترا پرسند فاسق چوں بے توبہ میرد حکم او چیست؟
جواب بگو مذہب ما ایں است کہ او بہ مشیت اللہ باشد اگر خواہد عفو کند بے عذابِ دوزخ در
بہشت بردہ و غیر کفر جملہ معاصی از صغائر و کبائر دریں معنی برابر است اگر خواہد بقدر ذنب عذاب
کند و عاقبت بنا بر وجود ایمان در بہشت بردہ خلود در دوزخ جز کافر را نیست و اجتناب از
کبائر موجب عفو از صغائر نیست صغائر محتاج بہ توبہ است پیش ما خلاف مر بعضے کہ ایشان عمل
بظاہر نص کنند و گویند کہ اگر اجتناب از کبائر کند و صغیرہ بجا آرد بغیر اصرار آں صغیرہ بے توبہ عفو شود
محتاج بہ توبہ علیحدہ نیست قال اللہ تعالی اِنْ تَجْتَنِبُوْا کَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ اے
صغائرکم ما میگوئیم مراد ازیں ایں است اے بالتوبۃ عن الصغائر اینجا یک سخن است کہ کبائر نیز
ہمیں حکم دارد کہ توبہ کبائر معفو است پس در تعلق صغائر بہ تقسیم بر اجتناب از کبائر دیگر و صغائر دیگر
اجتناب آں صغیرہ و کبیرہ کہ از آں توبہ کردہ آید عفو است پس فائدہ تعلیق آیت چہ باشد واللہ اعلم ۔

سوال (۹) اگر ترا پرسند کبیرہ کرا گویند؟
جواب بگو اختلاف روایت اینجا بسیار مروی است ابن عمرؓ گفتہ است الشرک

وقتل نفسٍ بغیر حق وقذف المحصنۃ والزنا والفرار من الحق والسحر واکل مال الیتیم وعقوق الوالدین والجہاد فی الحرم
وزاد ابوہریرہ رضی اللہ عنہ اکل الربا وزاد علی رضی اللہ عنہ السرقۃ وشرب الخمر وقیل ما کان مفسدۃ مثل مفسدۃ
ماذکر او اکبر منہ فہو کبیرۃ وقیل کل ما اوعد علیہ الشارع بخصوصیتہ وقیل کل معصیۃ یوجب علیہ الحد فہو کبیرۃ وقیل کل
ما استغفر عنہ واکتفی بہ فہو صغیرۃ وقال صاحب الکفایۃ والحق انہما اسمان اضافیان لایعرفان بذاتہما فکل
معصیۃ اضیفت الی مافوقہا فہی صغیرۃ وان اضیفت الی دونہا فہو کبیرۃ والکبیر المطلقۃ ہی الکفر اذ
لاذنب اکبر منہ وبالجملۃ ان الکبیرۃ ہی غیر الکفر ودیگر درذخیرہ است کل ما کان شنیعاً بین المسلمین وفیہ ہتک
حرمت اللہ تعالی فہو کبیرۃ اما معتزلہ میگویند کہ فاسق چوں بر فسق میرد کافر مردہ باشد عذاب واجب
باشد عفو روا نیست واگر توبہ کند عفو واجب باشد عذاب روا نباشد و تخلید فساق در دوزخ
واجب باشد خلاص ممکن نیست چوں فاسق را کافر میگویند وجوبِ عذاب بر و میگویند تخلید
واجب میدارند شفاعت انبیاء و اولیاء را منکر باشند و آں را نفی میدارند و ایں جز انکار آیات
صریح و احادیث کہ در معنی کالمتواتر است نیست و ایں خود عادت ایں مکابراں است از ایشاں
ہیچ ایں معنی عجیب و غریب نیست ومذاہب اہل حق و حقیقت ایں است کہ شفاعت
محمد رسول اللہ و اولیاے امتِ او در حق فساق امت او حق است و دریں شبہ نیست وہر کہ
شبہ کند کافر گردد نعوذ باللہ العظیم زیراکہ بقرآن ثبوت شفاعت شدہ است ومنکر قرآن
کافر باشد معتزلہ ایں شفاعت را کہ در قرآن مذکور است برلیے زیادتِ مراتب مومناں
وفضل در ثوابِ ایشاں میگویند ما میگوئیم ایں نوع ہم باشد زیراکہ پیغامبر گفتہ حلت شفاعتی
یوم القیمۃ حتی ابراہیم و ابراہیم را شفاعت جز ترقی درجاتِ او تصور نتواں کرد اما منع
شفاعت انکار حق است و دعوۓ باطل و ایں معانی احادیث مشہور است کہ در کتب
احادیث وارد است پس تاویل باطل باشد و عدول کردن از ظاہر نصوص و حمل نصوص
و قرآن بخلاف دین کہ بداں تکلیف و حدود و عقوبات و عذاب آخرت خیزد الحاد و خروج
از دین است و کفر است اما آنکہ قرآن را ظہرے و بطنے است و ہر بطنے را بطنے است

تا هفت بطن پس زائد از آن الی مالانهایة و در هر آیتے حدے هست و مر هر حدے را مطلعے است چنانکه در حدیث مسطور است آن را شبهه نیست که حق است و بدان مخصوص انبیا و اولیا اند و مشائخ متصوفه اهل باطن بدان محظوظ و فائز اند آن را مرتبه عالی است در دین و فائز بدان چنیں دوستان و عارفان خدا نباشند۔

سوال (۱۰) اگر ترا پرسند زنده را چون مرگ میرسد حالت او وقت مرگ چیست؟ جواب بگو روح انسانی از تعلقے که بوده داند عزل می کنند و نسبتے که بدو باز بسته اند منقطع می گردانند در روح انسانی که ساری است در بدن همچو آبے که در اجزاے ثواب متحلل است آن را از هر بن موئے نزع می کنند لاجرم چون بادشاهے را از ولایت او عزل کنند و صاحب را از مصحوب و عاشق را از معشوق در دے عظیم و مشقتے بیقیاس بود این سکرات موت و تلخی جان کندن باشد و هیچ مومنے و کافرے و ولی ازین خالی نبود زیرا که ایتلاف و اجتماع همه راهست عذاب افتراق همه را است اگر مردے مومن نیکوکاره میباشد عاقبت بخیر بوده باشد ملک الموت به بشارت بروئے بصورت خوب می آید و بتعظیم جان از قالبش می برد و در باب انبیا و اولیا این ثابت است بغیر اذن نمی آید در تاریخ است که ملک الموت را فرمان شد که بر ابراهیم پیغمبر صلوات الله علیه برو و جان او قبض کن اما اختیار بدست اوده اگر گوید قبض کن و اگر نه بازگرد او بصورتے جوانے امردے آمد ابراهیم علیه السلام پرسید تو کیستی گفت منم ملک الموت گفت کجا آمدی گفت برائے قبض روح تو گفت مرا هم اختیار داده اند یانه؟ گفت آرے بشرط اذن تو گفت بازرو که من مرگ نمی خواهم بازگشت ۔ خداوند تعالے گفت روح خلیل چرا نیاوردی ملک الموت گفت خداوندا تو بهتری دانی که خلیل ترا مردن خود خوشش نمی آید گفت تمثیل کدام صورت رفتی گفت بصورت امردے خوبروے گفت بصورتے که بود رفتی دنیا را بیارستی و دل او را راغب سوئے دنیا کردی برصورت پیرے سخیفے و ضعیفے و بے آرائشے برو بصورت نامرغوبے و مکروهے شو تا دلش از دنیا سرد شود و آخرت را اختیار کند بصورت پیرے سخیفے و مریض ضعیف الحال خدا آمد ابراهیم را نسبت مهمانے رسیده

است چنانچہ رسم او بود گوسالہ بریاں کردہ پیش آورد و طعامے پیش او کشاد و لقمہ خورد شکم گرفتہ در هوفنا شد باز لقمہ دیگر گرفت باز بہ ستو نما رفت باز نالہ کناں آمد ابراہیم پرسید کہ چہ حال است ترا گفت پیرم و حالت پیری ہمیں باشد گفت ترا چہ عمر است گفت دویست و یک سال د ابراہیم دویست سالہ بود گفت اگر دویست و یکسال زیادہ شد ہمیں باشد گفت آرے گفت موت ہم در دویست سالہ بہتر ازیں حیات ہمیں اذن شد و ہمچناں در حدیث است کہ بر حضرت موسیٰ آمد گفت تو کیستی گفت ملک الموت گفت کجا آمدہ گفت برائے قبض روح طمانچہ بر روئے او زد چشم او را بکشید او بحضرت شد گفت او مرگ نمی خواہد مرا نیز بر زد طمانچہ زد و چشم کشید چشم او بدیں باز داد فرماں شد فرماں شد بر کلیم ما بہ تحکم رفتی برائشاں باذن ایشاں در آئیہ و بحرمت بایشاں سخن گوئے برد در بہشت یک گاو بستاں و بر رو و بگوا ے موسیٰ ترا مردن خوش نمی آید دست بر پشت ایں گاو بنہ آں مقدار موئے زیر دست تو آید ہماں عمر تو باشد موسیٰ گفت کہ بعد از آں چہ باشد گفت موت ہرچہ عاقبت بر مرگ است پس ہماں مرگ باختیار کرد او کار خود کرد در روایتے دیگر آمدہ است کہ سیبے از بہشت ببرد و بدست او بدہ تا بوئے کند و بگو خدا ترا سلام رسانیدہ و ایں سیب از بہشت برائے تو فرستادہ بوئے در آں سیب یافت و صورت در آں سیب مشاہدہ کرد کہ طاقت او نہ بود جز آنکہ جاں با و تسلیم کند اما بہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم چوں ملک الموت باذن آمد گفت ترا اختیار دادہ اند میاں لقاء اللہ و میاں حیات دنیا و جبرئیل آمد با جبرئیل مشورت کرد او گفت یا محمد ان ربک مشتاق الیک گفت الرفیق الاعلیٰ والجنۃ الاوفیٰ اختیار لقاء اللہ علی الحیوۃ پس ملک الموت چوں اذن یافت بکار خود شد۔

١١

سوال (١١) - اگر ترا پرسند چوں تقدیر ازلی است بہ حکم پروردگار رسید اذن چہ معنی باشد؟

جواب بگو چوں تقدیر حکم رسید از آں عدول متصور نہ بود ایں تشریف مجرد تعظیمے و تکریمے است کہ البتہ جان دادنی است اما ایں مقدار باشد کہ ایں نوع اختیاری فردی برائے تکریم و تعظیم اقرار شرف آں مومن مکرم و معظم عند اللہ ہم باشد و چوں سر اذن ایں بود گفتہ اند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

بدیں سر کہ ختم الانبیاست مطلع بر خفایایے اسرار است تا ملے نکرد در اختیار حیات فی الحال گفت
بحضورت جبرئیل الرفیق الاعلی والحبیب الا وفی اما حضورت جبرئیل با اجرایے امر عادت مستمرہ باشد
هیا بہرایے طیب دل او بود و نیز از نوع اعتضادی ہم خالی نہ بود بہ پیغمبران دیگر اگرچہ تا ملے کردند اما
باز از آں وقت معین قابل تحویل و تبدیل نشد و اگر میت معاذ اللہ کافر است یا فاسق بیے توبہ غایت
او عریانے است بقہر و جبر و صورت کریہہ پیش می آید و جاں بعنف می ستاند و روح کافر را
باسفل السافلین چنانکہ جیفہ را از کراہت بیاندازند باہانت و خواری و از گندگی آں حاضران آں مقام
حیران میگردند بعد از آں مقدار تعلق ما فی الملکوت در فریاد می شوند از گندگی روح او را چوں عزل کردند
بعد از آں مقدار تعلق باقی میدارند کہ ہر چہ بروئے می گزرد از غسل و کفن و دفن و اہانت کسیے در آں
حال و سبّ او ذکر او بخیر و گریہ برو و آہ و نعرہ و فریاد برایے او از آں بتمام احساس میکند اما قوت حرکت
و گفت و شنید ندارد النوم اخ الموت یعنی عزل از تصرف باشد اما در موت عزل کلی کہ باز مراجعت
در دنیا نہ شود و در خواب تا آنکہ خدایے تعالی خواہد پس از آں بیداری پیدا آید آں تعلق بدو وارد مراجعت
میکند لیکن خواب تا قالب است احساس از اہانت و سبّ و گریہ و سخن اصحاب و ارباب
نمی نماید بخلاف میت کہ درو تمام باقی است اما از نطق و تحرک باختیار بکلی معزول شدہ است ہر فعل
کہ بروی کنند از غسل و کفن و نہادن بر جنازہ برایے اخراج سوئے مقبرہ علم بدیں دارد ہم ازیں جا گفتہ
اند کہ در صحن خانہ نمی برد می آید آورد تا آں خانہ را مردہ وداع کند چوں بر میدارند و نماز می کنند میداند کہ د
حدیث است ان المیت لیعذب ببکاء اہلہ یک معنی ایں گفتہ اند کہ او بہ بکاے ایشاں متاذی میشود
در رنج بدی رسد چنانکہ بحیات بخوشی ایشاں خوش شدے و بنا خوشی ایشاں نا خوش ہمچناں بعد ممات تا آنکہ
در مقبرہ بنہند و گور بکاوند آواز کاوش می شنود میداند کہ بہر من گور میکاوند چوں برایے دفن برند میداند کہ برایے
دفن می برند چوں دفن کردہ شد و اصحاب باز گشت قرع نعال ایشاں می شنود آں وقت بر دلے فاسق
و شقی و فاسق سخت ترین وقتہا است در گور تنگ و تاریک تنہا جدا از اقران و احباب آمدہ و
یارے دمیتے و فریاد رسے نہ کار با غالبے قادرے و ملکے بادشاہے افتادہ است کہ ہیچ دست

ز نسخہ

نشود

کسے بداں او نمی رسد خوفے عظیم و وحشتے جسیم پیدا می آید اگر از اہل ایمان و سعادت و رضوان
میباشد خود بخود فرشتہ می آیند و او را می نشانند و تعلق روح بمقدارے میدہند کہ بر می خیزد و می نشیند
و ایشاں می جنبند می گویند در شان رسول اللہ چہ میگوئی او میگوید اشہد ان لا الٰہ الا اللہ وحدہ لا شریک
لہ و اشہد ان محمداً عبدہ و رسولہ و گفتہ میشود بہ بیں سوے مقعدِ خویش از نار یکی کہ ترا خداے تعالیٰ
از انچنیں بلائے خلاصی بخشید و نزول در مقعد جنت داد و روزنے بروے کشادہ میشود و فیضانے
از بہشت می گیرد و گفتہ می شود کہ نم کنومۃ العروس یعنی براحت باش چنانکہ عروس در کنار شوہر
و یکصورتے لطیف و زیبا و ظریف و نازک باو ملازم میشود کہ بداں وقتِ او خوش باشد میگوید کہ از من
جدا مشو او میگوید کہ من از تو ہرگز جدا نمی شوم من اعمالِ صالحۂ توام کہ در دنیا کردہ کہ آں را خداے تعالیٰ
صورتے ساختہ بر تو ملازم کردہ است تا تو دریں مقامی من با تو باشم و در ہول بعث و حشر نیز با تو باشم
و اگر عیاذاً باللہ شہا حالتِ دیگر پیش دارد دو فرشتہ ازرق چشم بر صورت کور و کریہہ می آید و بدست
ایشاں مطرقۂ حدیدی باشد و از وی می پرسند چہ میگوئی در شان ایں مرد یعنی محمد رسول اللہ و او دہشت و من
بجنیک او متحیر و متردد از دست رفتہ می گوید ہائے ہائے لا ادری آں مطرقۂ حدید بر سر او می زنند اگر کوہ
زنند کوہ را سرمہ سازد مشاہد باشد عذاب او را کل موجودات جز جن و انس کہ ایشاں مکلف اند و دریچہ
بروے از دوزخ می کشایند بقدر گناہ عذاب آں بدو می رسد و گور را تنگ می کنند چنانکہ پہلوے
چپ بہ پہلوے راست در می آید و ہمچنیں بر عکس فرشتگاں عذاب بانواعِ تعذیبات کہ فرماں
میشود او را معذب می کنند تا روز قیامت در حدیث است القبر اما روضۃ من ریاض الجنۃ
او حفرۃ من حفرات النیران و امیر المومنین عثمان رضی اللہ عنہ گفتہ است القبر اول منزل من منازل
الآخرۃ و آخر منزل من منازل الدنیا فمن نجا فیہا نجی فی الآخرۃ و من عذب فیہا عذب فی الآخرۃ ـ

سوال (۱۴) اگر ترا پرسند کہ در گور نہادند ہمہ میدانند و ہمہ می بینند چطور گور می کشایند ریختہ و
بوسیدہ و رمیم شدہ و گداختہ و خاک شدہ تا ہمہ استخواں انچنیں شد کہ ہمہ خاک گشت معذب و متنعم
کدام تن و روح متعلق بہ کدام تن اگر ہمیں گوئی خود انکار محسوس است اگر غیر ایں گوئی خود آں عالم

در دنیا نبود جزا چه باشد پس ظلم باشد بعذاب بروے ـ

جواب بگو ہمبریں اشکال بعضے قائل اند بعذاب روح فقط کہ او باقی است نہ بعذاب تن اما مذہب اہل حق اینست کہ این تن با آں روح معذب و منعم علیہ و این گداختن مانع آں نباشد کہ خداے با آں گداختہ و با آں ریختہ و بیختہ و با ہر چیزے از تن روح او تعلق کردہ است او بداں احساس الم و عذاب تنعم و تلذذ میکند و بشر را از آں اطلاعے نداده اند چہ عجب باشد کہ ہر ساعتے تجدد امثال در اعراض می شود ہر زمانے عرضے دیگر در وجود می آید و مردم یک سیاہی سالہا باقی میداند عجب چیست امر ممکن است کہ حق تعالی چیزے بیکے تعلق دہد و انسان را از آں شعورے نبود نمی بینی ہم در انسان در بعضے احوال افعال و اقوال در وجود می آرد و او را از آں شعورے نمی باشد اگر میگوید انکار میکند اکنوں اگر در دیگرے کند ترا از آں شعورے ندہد و او را ریزیدہ و پوسیدہ و ریختہ و خاک شدہ نماید و ہمبریں ریختہ و بیختہ چیزے نہاں از تو بیا میزد و احساسے او را بخشد ترا از آں علم نباشد چہ جاے انکار است ممکن از روے عقل بود و مخبر صادق خبر داد انکار آں روا نہ باشد قبول آں واجب و ایمان بداں فرض بود و جمیع احوال اخروی ہم بریں نہج است کہ در تسلیم آید ـ

سوال (۱۳) ـ اگر ترا پرسند سوال کدام وقت است؟ جواب بگو بعضے گفتہ اند وقت دفن و بعضے گفتہ اند وقت انداختن خاک و بعضے گفتہ اند بعد غائب شدن مردم از میت کذا فی النسفی

سوال (۱۴) اگر ترا پرسند مردہ کہ در خانہ باشد و چند روز دفن کردہ نہ شود سوال کے کنند؟ جواب بگو بعضے گویند سوال بعد دفن خواہد بود و بعضے گفتہ اند ہم در شب اول زمین را بروے چو قبر سازند و سوال کنند و الاول حسن و علیہ الفتوی ـ

سوال (۱۵) اگر ترا پرسند آنکہ در تابوت باشد سوال با او کے کنند؟ جواب بگو در تابوت زیرا چہ قبر او تابوت است و بعضے گفتہ اند بے دفن در قبر سوال نیست زیرا چہ سوالے است بلا دلیل نیست مگر در قبر پس در غیر آں نگویم ـ

سوال (۱۶) اگر ترا پرسند اگر کسے کشتہ میشود و او را دفن نمی کنند بردہ بعضے زمین می اندازند و یا غرق

درآیند جثہ و سباع قطعہ قطعہ می خورند یا پرکالہ پرکالہ می کنند بر رو ے زمین در مشرق و مغرب می اندازند سوال بر و چگونہ است؟ جواب بگو برا ے الگندہ بر زمین ہم از زمین فرشتگان گورے بر و ے ساز ند و سوال می کنند و آنکہ پرکالہ پرکالہ میکنند سباع میخورند یا در اطراف عالم می اندازند آں را فرشتگاں بہ فرمان خدا ے تعالیٰ جمع می آرند باز و ترتیب قدیم میکنند تعلق باحساس باعادت حیات در بدن بقدر احساس سوال جواب می دہند و برا ے او گور ے میکنند سوال میکنند۔

سوال (۱۷) اگر ترا پرسند در اطفال مومناں سوال ہست و ایشاں قادر بر سخن نبودہ اند آں سخن چوں میکنند؟ جواب بگو چنانکہ حضرت عیسیٰ در مہد تکلم کردہ بود ہمچناں ایشاں را نیز در مہد قبر تکلم میدہند از دین و ایمان فرشتگاں تلقین می کنند ایشاں می گویند و بعضے گفتہ اند سوال از میثاق است کہ شما می گفتہ بودید بعد ازانکہ بر شما گفتہ اند اَلَستُ بِرَبِّکُم ایشاں می گویند آرے گفتہ بودیم و در اطفال مشرکاں ابوحنیفہؒ توقف کردہ است و آنانکہ مدام اہل بہشت میگویند سوال و جواب بایشاں سوال و جواب طریقہ اطفال مومناں گویند و انبیا را در اصول صغار در سوال توقف کردہ کہ مارا خبرے دریں باب وارد نیست اما در سراجی گفتہ کہ سوال انبیا بریں عبارت باشد علی ما ذا ترکتم امتکم بر چہ گذاشتید امت خود را در عقیدۂ حافظیہ نوشتہ الانبیاء لایسئل وہو الاصح۔

سوال (۱۸) اگر ترا پرسند سوال مخصوص بدیں امت است یا باست ما قبل ہم بود؟ جواب بگو علما ے متقدمین برایں اند کہ برامم ماضیہ ہم بود و امام محمد ترمذی میگوید کہ سوال مختص بریں امت است و ایں مجموع دو شیخ اوراد مذکور است۔

سوال (۱۹) اگر ترا پرسند تلقین کہ بعد دفن میکنند آں را نفعے است یا نہ؟ جواب بگو مذہب ابوحنیفہ رضی اللہ عنہ اینست کہ نفعے ندارد زیرا کہ اگر با ایمان رفتہ است خود او از فرشتگاں سوال تلقین چرا خواہند کرد و انچہ حق است خواہند گویانید و آنکہ با ایمان نرفتہ است و یرا ہرگز بر حق قرارش نمیدہند مضطرب و متحیر می گردانند و فائدۂ تلقین نباشد و مذہب امام شافعیؒ برایں است کہ تلقین نافع است

سہ ایں عبارت در بعض نسخ ہمچنیں است۔ علی ما ذا ترکتم امتکم اشت دد و انبیا را در احوال سوال توقف کردہ۔

جواب بگو کہ عرس از روے لغت طعام عروسی است و آن زن بخانۂ شوہر آوردن است یعنی امروز آن روز است کہ روح مطہر آں شیخ را بحضرت خدا چناں بناز و نعیم و باحسان تعظیم و تکریم بردہ اند چنانکہ عروس شب اول بسوے شوہر و این لفظ در حدیث ہم مذکور است چوں سوال قبر مومن کند او جواب با صواب گوید و فرشتگاں گویند نم کنومۃ العروس یعنی بخسپ ہمچو خواب عروس کہ بر تخت بناز و نعیم میکند ہم از لفظ حدیث اقتباس کردہ اند برائے مشائخ و صالحاں و مقتدایاں اختیار کردہ اند و آں روز کہ اول مذکور نقل ادست البتہ منتظر فاتحہ و یاری از متعلقاں و دوستاں و اقارباں خویش میباشد و آں روز او را درمیانِ ارواح زیادت تشریفے و تعظیمے و تکریمے است اگر آں مردم کہ در دنیا ماندہ اند او را یاد کردہ اند بہ فاتحہ و یا بہ طعامے و یا بچگے آں را بیش او می برند بریں فخرے میاں ارواح ہمجنس خویش میباشد و بدیں شاد و خوش دیدہ میشود و آں ثوابے است و ترقیٔ درجات است کہ در صورتِ آں عین طعامے کہ در دنیا دادہ اند بفقیراں و گرسنگاں و اقارب و عشائر رسانیدہ اند براں را حتیے بدلِ گرسنہ و تشنہ رسیدہ است و بوئے خوش بدماغ مسلماناں رفتہ بدلِ او را رفاہیتے و توقیرے حاصل شدہ و خوشی و شادی پیدا آمدہ است و آں خوشبوئے آں طعام و آں آب و فاتحہ و دعا کہ برائے او کردہ اند اگر معذب بود تخفیف عذاب شود و یا خود بکلی خلاص یافتہ و بدرجۂ بہشت رسیدہ آں دم او را از دوزخ می کشند و تن او را تازہ و ترمی گردانند و آبے و طفیقے و آفتابہ از نور می آرند اندام او را می شویانند او را تجلیے بہ آبے کہ سپید سے ظاہر سے مطہرے صافی روشنے روشن کنندۂ در ساعت چناں می نماید کہ و قتے بدیں عذاب نہ بود از سر تازہ و ترمی گردد بر حسب حالِ او جامہ ہا از بہشت می آرند او را بہ تعظیم و تکریم در حجلہ کہ فرمان شدہ است می برند می نشانند اگر اہل و لے شفاعت می ایستد با او ایں معاملہ کہ گفتیم می رود ہمچنیں او را در بہشت می نشانند خود باز میگردند و ایں خبر آنانکہ بمقام شفاعت رسیدہ اند کشف ارواح و قبور بہ ایشاں شدہ است و ایں کار ہم بحال حیات خویش در دنیا بہ مریداں و متعلقان خویش می کنند بدانند کہ مردماں را بریں ایمان لابدی است در احادیث رسول اللہ حکایت سلوکے کلی بہ کلی مسطور است

ر و حکایت شیخ

جزئیات مختلف است امّا کلیات موافق است انکار این در معنی انکار حدیث رسول الله و اقوال
سلف باشد بدعت است بلکه کفر اگر بے تأویل باشد۔

۲۲
سوال (۲۲) اگر ترا پرسند این تعظیم مقابر و این انداختن گل خوب و غلاف جامه بر آن چه معنی دارد۔
جواب بگو چون این ثابت شد که روح زنده است و تن مرده و احساس از همه چیز از انواع آرام
و تعظیم دارد و باحادیث که ذکر آن بالا رفت پس تعظیم آن موضع و اختن که تن خانه قدیم و وطن دیرینه
اوست نزدیک او مستحسن بود و او بدان خوش باشد و بدانچه در دنیا خوش بود هم بدان خوش باشد و بدان
میان ارواح مرتبهٔ معظم باشد که او علوی و قدسی است همین پاکی و استعلا و ترفع و طیب روائح
و اماکن بخواهد اصل خلقت او و از آن عالم است قابل تحویل و تغیر نیست و هرچه خلاف آن کنند کاره
و ناخوش باشد و آن گل که بر وے اندازند بدان حظی گیرد او علوی است و بوے خوش هم علوی
نفعے از آن ظاهر و حظے کامل می گیرد و همچنان از آواز خوب هم زیراچه آواز خوب هم علوی است و هم
علوی حظے و نفعے دارد لهذا خواندن قرآن پیش قبور مستحب بدان آوازِ خوب حظ میگیرد و نفع می یابد
از ثواب که بخواندن قرآن حاصل می آید و قرآن خواندن بآواز خوب مستحب است در کتب فقه بدعت
مسطور است در ذخیره می نویسد و هرکه نزدیک قبر سورهٔ اخلاص هفت بار بخواند آمرزیده شود اگر مرده آمرزیده
باشد قاری آمرزیده شود و اگر ده بار بخواند بهتر بود و در جمعه زیارت مادر و پدر مستحب است روایت در مفاتح
السائل آمده است و آن گل که بر گور است تسبیح میگوید و لهذا گفته اند بریدن درخت و گیاه که بر گور
آمده است مکروه است و بعضے گویند که خشک هم تسبیح میگوید بعموم قوله تعالی وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ
بِحَمْدِهٖ و طائفه اول تمسک می کنند بحدیث رسول الله که بگورے گذشت پرکالهٔ شاخ سبز بر و نهاد و گفت
تا این سبز باشد عذاب ازین گور مرتفع شود سر این است که او تسبیح میگوید تا تر است پس عذاب
برداشته میشود و این تمسک ضعیف است زیراچه او تسبیح دائم می گوید و هر سنگے و کلوخے و خاکے
که بر گور است تسبیح میگوید قوله تعالی وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ مگو بهر تا این معجزه بود که گفت تا این شاخ
تر است عذاب بدعائے نبی صلوات الله علیه مرتفع شود و لیکن تسبیح سبزه بهتری و خشکی نمیکند و

آنجا قطعی بجز واحد روا نیست پس تحقیق این است که رطباً و یابساً تسبیح میگوید —

سوال (۲۳) اگر ترپسند روح چیست؟ **جواب** بگو اینجا مقالات بسیار است بلکه اشکال بحدیست که بزرگان منع کرده اند سخن دریں کردن اما مذهب اہل حق آن است که جوهریست لطیف مخلوق علوی و باطن انسان است که بوی خوش چیزے دارد در حدیث آمده است تتشام الارواح کما تتشام الخیل ارواح بوی میکنند آشنایان خود را چنانچه اسپ ببوی کره دار خود را می شناسد پس ارواح را شامه باشد و در روایتی از ابن عباس رض اکل هم آمده است و آن مشهور نیست و در حدیث است که هر شب جمعه در خانهٔ متعلقان و فرزندان خویش می آید تا آخر شب میباشند اگر کسے او را به فاتحه و به نگلے و یا به طعامے و یا بشیرینی یاد میکنند دعا کنان و شاد و خوشان باز میگردند و الا نه منکر و ناخوش میروند و چنیں هم هست که روح چہل روز در موضع لحد خویش جائیکه غسل داده اند می باشد و را همه مکان یکسان است که روح است جسمے ندارد که موضع به موضع محتجب و متحیر و مشغول باشد و در موضع دیگر نه باشد چنانکه شیاطین و جنیان همیں صفت ارواح مومنان است که در هر ساعتے و در هر زمانے بر مکانے مغرب و مشرق پیش ایشان یکقدم و یک لحظه همه جا بینند و به هر صفت بر مردمان بفرمان خدا لیے ظاهر شوند و هم با آن حال معذب و محبوس باشند و ایں کار از ایشان آید اما ایشان را راه به علویات نیست و هم در مرض و در موضع عذاب و سوختن خویش هستند اما ارواح انبیا و اولیا علما و مومنان در علویات عروجے دارند و در فلک خویش که موطن ایشان باشد می روند از آن عالی تر هم میروند بحکم سیر و ترقی که در دنیا به مجاهده و اعمال صالحه حاصل کرده اند اما موطن همان فلک اصلی است که کل شئ یرجع الی اصله و مرکزه مذهب حکما اینست که عروج از فلک اصلی خویش بالاتر نکنند و اما مذهب امام محمد غزالی اینست که بعد موت رد اما عروج بالاتر کنند از موطن اصلی اینجا ایشان میگویند که محال است از روی حکمت که شئ بغیر موطن اصلی خویش رجوع توانند کرد و هم در فلک خود مقرر دار داز تن پیش در و امام محمد میگوید اگر بعد موت عروج بالاتر نکنند آمدن و رفتن و مجاهده و مشاق که در دنیا دیده بود همه ضایع شود آں مقام که ابدا پیش از یں بجا بود از آں مقام عالی تر باشد و الا فایده آمد شد هیچ نبود اما حضرت خواجه ما سلمه الله توفیق بین المذهبین

فقہ صریح و صحیح دیدہ شد حاصل انیست کہ ما عدہٗ المسلمون حسنًا فہو حسنٌ عند اللہ در امثال ایں موضع معتبر عادت مسلماناں است کہ شرع را انجا مقطوع حکمے نیست ۔

سوال (۲۴) اگر ترا پرسند ایمان عرض است وحدۃ و ثلاثی و تکرار کلمہ ایمان فرض نیست پس مؤمن با ایمان بمدتِ عمر بچہ معنی باشد ؟ **جواب** بگو حکم ایمان بدو باقی است چنانکہ عقد نکاح کردہ حکم عقد کہ آں حل است باقی تاچندانکہ کلمہ تبدیل بہ کلمہ کفر کند واما تصدیق بقلب او تجدید امثال ہزاہاحیفہ ہر ساعتے امر ضروری اگر معاذ اللہ لمحہ در دل تردد پیدا افتد در اصول دین یکفر من ساعۃ ۔

سوال (۲۵) اگر ترا پرسند بعدِ موت ایمان با تن است یا بروح ؟ **جواب** بگو نہ باتن نہ با روح لیکن تن و روح او مومن اند بحکم اللہ تعالی باعتبار وجود آں با ایشاں در حیات پس ایمان در بندہ نیست و بندہ در ایمان نیست ولیکن عبد در حکم ایمان بحکم اللہ تعالی کذا فی تمہید ابو شکور السالمی ۔

سوال (۲۶) اگر ترا پرسند ایمان یاس مقبول ہست یا نہ ؟ **جواب** بگو مقبول نیست وآں عبارت از ایمان ناامید از حیات کافر بوقت معائنہٗ عذاب وہول آخرت وقت انزہاق روح یا قبل وقت غرغرہ اگر ایں ایمان مقبول باشد باید کہ کافر معذب نبود زیراکہ قطعاً وقتِ نزع مشاہدہٗ عذاب آخرت بر ایشاں ہست قال اللہ تعالی وَاِنْ مِّنْ اَهْلِ الْكِتٰبِ اِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهٖ قَبْلَ مَوْتِهٖ وقال اللہ تعالی فَلَمَّا رَاَوْا بَاْسَنَا قَالُوْۤا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ الی ان قال فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ اِيْمَانُهُمْ لَمَّا رَاَوْا بَاْسَنَا وآں ایمان جز فرشتگاں نمی شنوند وآں وقت زوال عقل است و وقتِ تکلیف نیست و ایمان فرض کو معتد بہ است ایمان وقت تکلیف است بعضے گفتہ اند چوں غرغرہ شود و بعضے گفتہ اند چوں روح بہ حلقوم رسد و بعضے گفتہ اند چوں زوال ضابطہ شود احساس از خویش و بیگانگاں نماند وایں ہمہ اقوال قریب المأخذ اند واما توبہ از معاصی در خلاصہ میگوید المختار ان توبۃ الیأس مقبول و بعضے گفتہ اند متردد بہ مشیت اللہ تعالی ان شاء قبل بحرمت الایمان وان شاء رد لتاخیرہ الی جانب الاضطرار و اہل خراسان گفتہ اند کہ توبہ در حالت یاس مقبول نیست زیراچہ توبہ فعلے است کہ بداں مستحق ثواب بود و برائے آں اختیار باید و در نفس مضطر بہ ثواب نباشد کما بعد الموت ۔

سوال (۲۷) اگر ترا پرسند حکم ایمان مقلد چیست ؟ **جواب** بگو ایمانِ مقلد پیش اہل سنت وجماعت

مقبول است و آنکه صحت وحدانیت باری باستدلال از مصنوعات کند و صحت قول رسول الله
بمعجزه نداند مقلد نبود و پیش اشعریه اگر به عقل نداند و دفع شبه خصم بعقل نکند مقلد بود و پیش معتزله اگر این پنج
مسئله که اصول مذهب ایشان هست نداند و دفع شبه خصم بعقل نکند مقلد بود نفی صفات و خلق عباد افعال خود
را و نفی آمدن بشرا از ... و وجوب تعذیب فساق و قول به اصلح و به عقل اثبات نکند و دفع شبه خصم بدلیل
عقل نتواند کرد پیش ایشان مقلد بود و ایمان او صحیح نباشد و آنکه از بعضے فقہا منقول است ایمان مقلد صحیح نیست
معنی آن مقلد این است که تامل در آیات وحدانیت که اظهر من الشمس اجلی من القمر است نکند۔

سوال (۲۸) اگر ترا پرسند تو مومنی؟ ۲۸

جواب بگو آرے و اگر تکلیف ایمان و تفصیل صفات کمال کنند گوید نمی دانند این آن مقلد است که ایمان
او صحیح نباشد اگر وصف ایمان پیش او کنند او گوید همچنین است که شما می گوئید و عقیده بر آں کند ولاکن ترک
استدلال کند بآیات وحدانیت عاصی باشد ایمان او پیش اہل سنت و جماعت بحق و حقیقت مقبول
باشد۔

سوال (۲۹) اگر ترا پرسند چوں جبر و اکراه بر ایمان روا نیست پس رفع طور بر قوم موسیٰ و اظہار ۲۹
سیف بقہر و غلبہ بر امت رسول الله بجبر و اکراه چگونه روا باشد؟

جواب بگو جبر بر ایمان روا نیست ولیکن اکراه رواست فرق جبر و اکراه این است که جبر موجب
زوال اختیار و ایمان بے اختیار مقبول نبود زیرا که تکلیف است و تکلیف مجبور روا نه بود اما اکراه منافی
رضا است فقط و برائے تکلیف قدرت و اختیار باید نه رضا و این آیت اَفَاَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتّٰى يَكُوْنُوْا
مُؤْمِنِيْنَ منسوخ است بآیت قتال الکل فی المضمرات و گرفتن ختمیاں برائے ختم کردن بر روح مرده
نزدیک قبر مرده است مختار این است که مکروه نیست در فتاوی می نویسد شیخ ابوبکر عباسی وصیت
کرد بدیں و گفت کراہیت بدیں نفع میگیرد و مختار ہمیں است کذا فی الکبریٰ اگر مردے مرد وارث او
شخصے را برائے قرآن خواندن آں جای نشاند مختار آنست که مکروه نیست و ماخوذ این جا قول محمد است
یا ابوحنیفه است و اما طواف گرد بر گرد قبر مرد صالح معتقدا را با لفظ در فتاوی حجت می نویسد ...

قبر صالح ویکمنه ان یطوف حوله ثلاث مرات فعل ذلک واما نقل میت از بلدے به بلدے روا باشد در جامع الفتاوی می نویسد که نقل میت از بلدے به بلدے اثم نیست زیراکه مهتر یوسف را مهتر موسیٰ از مصر در شام برد تا عظام او با عظام آبائے او باشد وابو جعفر هندوانی از بلخ بود در بخارا نقل شده از آنجا جنازهٔ او در بلخ بردند وعلما واکابر آن عصر همه استقبال جنازه از منزلے به منزلے کرده بودند واما اطلاق لفظ روضه بر مقبرهٔ اولیا بلکه کل مومن صالح روا باشد زیراکه رسول الله گفته است القبر اما روضة من ریاض الجنة او حفرة من حفر النیران ودر شرح حسامی منتخب میگوید ان القبر للمیت کالرحم للماء والمهد للطفل من حیث انه یکون فیه الی مدة ثم یخرج منه وهو روضة دار المتقین او حفرة دار الخاسرین واما تجصیص وتطیین وبنائے عمارت برو مکروه نیست در جامع الفتاوی می آرد که ابو القاسم پرسیده شد از مردے که دختر خود را پنجاه درم داد گفت چوں بمیرم پنج درم از آں تو وپنج دیگر بر گور من عمارت کنی وچه کنی وباقی چهل درم را گندم خری ووارث او را روا نباشد که از وصیت او عدول کند دیگر تجصیص گور که نه از بهر زینت وافتخار وتکبر بود روا بود وباقی صدقه گندم دهد ودر تجنیس ومزیدی نویسد لا بأس بتطیین القبور وهو لیس بمکروه وعلیه الفتویٰ وهو المختار ودر ظهیری نیز می نویسد نوشتن بر گور ونهادن سنگها بر دو مکروه بود عند البعض ودر برهانی می نویسد که رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم گذشت بگور ابراهیم دید که گورے خراب می شد گفت هر که گورے کند گور استوار کند ودر عمدة الابرار می نویسد که امروز مردم همیں اعتبار کرده اند بر بستن طین از خوف نباش وآں را حسن دیدند وما راه المسلمون حسنا فهو حسن عند الله ودر فتاوی میگوید اعتبار الناس الیوم السقف ولا بأس بالتطیین فعلی هذا اتخاذ کنند وجماعت خانه وعمارت هائے متکلف که امروز معتاد بزرگاں شده است هم مستحب ومستحسن باشد زیراکه بر قبر منور رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم وبر قبر علی رضی الله عنه وحسین رضی الله عنه وعلی رضا رضی الله عنه وبر قبر حمزه وقبر مشائخ وعلما وفقها ومفسراں ومحدثاں اتخاذ عمارتها کرده اند ومقام را آراسته واستوار گچهائے محکم وعمارتهائے استوار کرده وهیچ یکے از علمائے تابعین وصحابه وبعد ایشاں انکارے نه کرده اند مستحب ومستحسن باشد چه جائے انکار است که اگر بدیں نیت باشد که فقیرے بیاباید وشبے راحت گیرد ساعتے آں جا بنشیند وبار را در مطالعه کتابے بکند

روح آن مقام دل و جان او را تازه گردانند بافراغ نماز و تلاوت و کتب قرآن و بفراغ خاطر و ذکر آرام و خوشی دل سکینه و غریبی و مرثیه بے خانمانی باشد بے اندازه ثواب فرید بود پس هم
اهل جهان ... مایگان یاد گویان باشد و یک کار دیگر است اگر یکے را در مقام متبرک دفن کردند
و لائق آن مقام نیست او را از آن مقام فرشتگان را فرمان میشود که میکشند و زمینی که لائق او می باشد
می برند میدارند همچنین او اگر نیک محکم و موقر جابا شد و آن مقبره و زمین لائق ادنی باشد او را از آنجای کشند
و حرمت ... زمینی که لائق او می باشد آن جای برند میدارند چنین گویند در آنچه برائے گنبدی که
بر تربت معظم شیخ الاسلام نظام الدین قدس سره العزیز خواستند بر آرند نزدیک گور کافتند چنانکه رخنه
در گور افتاد خوف ... آن شد مگر گور تمامی افتد خدمت شیخ رکن الدین ملتانی نشسته آنجا تلاوت میکرد و مدتی
مدید از نقل شیخ رفته بود او سر در دل رخنه کرد و گفت کرشما تعلق برائے چه میکنید که او را اینجا نگذاشتند تا
بکدام جا تن ... مرده اند بیائید که جز جامهٔ سفید خالی که اول روز کفن کرده بودند همبران صفت است در وی
گور نیست همه آمدند بدیدند همچنان بود و در دریای لوط که در زمین قوم لوط دریا گرفته مسافران صادق چنین خبر
کرده اند که هر روزے چند جامهٔ کفن از هر ولایتے در کناره آن دریا می آید و جمع میشود جامهٔ هندوستان
و جامهٔ خراسان و عربستان و ترکستان و ولایت هائے مختلف هر روز آنجا می یابند چند طائفه برائے
کشیدن آن آنجا می باشند مواجب ایشان بمقابلهٔ آن مقام همان جامها کرده است و سر آن
این است که مرد مے هاشاکه بدان فعل ایشان گرفتار میشوند در هر ولایتے کی برند دفن میکنند در زمین
قوم لوطی آرند وی اندازند تا حشر در میان آن طائفه بود و حکم ایشان همچو ایشان باشد و هم در عذاب نقد که
آن نصیب آن زمین آمده است بدان شریک شوند و یک کلمهٔ دیگر بشنو که تنفیعے فیلجے و یا نجیے اگر
میخواهد شفاعت مرده کند او را در هیئت و رنگ او می بیند اگر تمام اندام او سیاه شده باشد و حکم چون
دل نباشد و چشم سبز یا زرد و دست و پا آماسیده نباشد غرور به شفاعت او می کنند تا اگر بدین
هیئت مذکور دیده شد او لا قابل است ایمان به سلامت نبرده قابل شفاعت نیست هیئت
کافران در روز قیامت همین است که در قلم آمده اما اگر ایک نقطه مقدار گنجد سیه بر پیشانی یا بجائے

در انجام سفید باشد ہم امید باقی بوده جاے شفاعت است ایمان دارد تمرد ع پ شفاعت او کند
اما صعوبتے تمام دارد تا کدام مقربے عظیم الدرجات باشد که در پی تجلیها تواند ایستاد و استیذان به
شفاعت او کند که اینجا بلاها است اینجا تقلباتے است اینجا نہانی اسرار سے است که جز اہل ان
یکدیگر بدل دیگر ہیچ کس نداند و ہیبتہاسے است جز آں رجال عظام نتوانند بمقابله آں ایستاد ـ
باشد چند بارے گریز نماید باز بر جاے خود ایستد اگر مرد بلا خوار بود و الا گریزد چنانکه باز نتواند بر جاے ماند
و چنیں ہم میباشد که معذب را از پیش اہل دل نہاں می کنند ہر چند او ہیچ امداد را بے چنید اطلاع بر حال او کنند
نور از پیش چشم او غایب میگردانند و ہیچ کس اطلاع نمیدہند و دیگر ایں باشد که دے خلاص خواہد فی الحال
مخلص می نمایند و در واقع معذب باشد بانواع تعذیبات گرفتار فی الحال و او را و آں را خلاصی ہست لیکن
را کالواقع الکائن تاں کرده می نمایند و او را معذب رہا زی گردانند و کار خود میکنند و ہمچنیں میباشند و چنے
چوں در مقبره می گورد تا که قدم او در آں مقبور ہست عذاب آں ہیچ تمره برمیدارند چنیں ہم میباشد که تا بہر
گورے ہست عذاب از آں گور یکلی مرتفع است تا او بر سر گور باشد فرشتگاں دست بسته بیکار استاده
باشند چوں او پشت دہد باز ایشاں بکار خود شوند حاصل باہمه خداے باقی است نبی باشد یا ولی ـــ

دست بازوے دوست نیست بازو کس ❊ بو الہوسان فضول سر بگریباں برند

یفعل الله ما یشاء و یحکم ما یرید صفت او ست خلاص دہنده ہم او ست و عذاب کننده ہم او ست ہر تقدیر
کرده یکے از آں شفاعت شافعاں و قبول ایشاں در حیلے که خواہد بہر صفتے که خواہد و بہر بہتیے که خواہد قبول کند
و رہا کند و اگر نخواہد نه کند مَن ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ
لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَابًا و نبی که رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم میفرماید بعضے صحابه روز قیامت در حوض کوثر
بیایند خواہم که قطره بدیشاں دہم از پیش من برند و من بگویم که الہی یاران من اند فرمان شود تو نمی دانی که ایشاں چه
احداث کرده اند بعد تو و مرا اطلاع بر حال ایشاں نه دہند و شفاعت کردن ایشاں را نه دہند و دیگر در حدیث
آمده است که پرسیدند یا رسول الله ترا در روز قیامت کجا یابیم گفت در زیر عرش یا بر سر حوض کوثر یا بر
پل صراط و اگر ایں دو سه مقام نیابند پس مرا نه جنیند یعنی او یکے است که او را بمن نه رسانند و مرا از حال او اطلاع

نہ دہند و شفاعت من بدو نرسد و بے شبہ است کہ او دریں یک مقام است و ایشاں ہم ہمانجا ہستند اما او را بر ایشاں در پوشند تا او شفاعت از حال ایشاں نکند و دیدہ و در بر حال ایشاں نباشد و ایشاں ہمچنیں معذب و گرفتار باشند و ہیچ شعورے و خطرہ بدل نبی اللہ از حال ایشاں نیاید چوں نہ بیند پس شفاعت چگونہ کند ۔

۳۰

سوال (۳۰) اگر ترا پرسند روا باشد کہ سیئات محبط حسنات و حسنات مذہب سیئات باشند

جواب بگو روا باشد حسنات مذہب سیئات افتد و اما سیئات محبط حسنات نہ افتد غیر کفر و آیات و نصوص کہ دریں باب وارد است ہمہ ماول باشد باستحلال معاصی و آں کفر است و یا تہیب و یا تخویف و تعظیم ذنب و احباط حسنات بکبائر مذہب معتزلہ است ۔

۳۱

سوال (۳۱) اگر ترا پرسند کسے مامون العاقبت شود یا نہ ؟ **جواب** بگو انبیا صلوات اللہ علیہم السلام قطعاً مامون العاقبت اند و اما غیر ایشاں کسے مامون العاقبت نباشد در خوف و رجا باشد ایں سخن در کتب فقہ مسطور است و مذہب فقہا جمعہم ہمیں است و عشرۂ مبشرہ را نیز الحاق بانبیا کردہ اند کہ ایں دہ نفر فردا آمنا و صدقنا در بہشت باشند و آں دہ نفر ایشاں ابوبکرؓ و عمرؓ و عثمانؓ و علیؓ و طلحہؓ و زبیرؓ و عبدالرحمٰنؓ بن عوف و سعدؓ بن ابی وقاصؓ و ابوعبیدہؓ ابن الجراح و سعیدؓ ابن سعید و زید و ہمچنیں حسنؓ و حسینؓ و فاطمہؓ و عائشہؓ و خدیجہؓ و زوجات مطہرات دیگر و غیر ایشاں آنکہ حدیث صحیح در باب ایشاں وارد است اما شیخ الاسلام ابوبکر کلاباذی صاحب تعرف شیخ استاد ابوالنجیب سہروردی کہ پیر شیخ شہاب الدین صاحب عوارف است کہ در تعرف میگوید کہ روا باشد کہ غیر نبی معصوم از خوف گردد مامون العاقبت شود خوف عذاب او برود و بالہام من اللہ و معاملہ خاصہ با او بحق و حقیقت بماند کہ من مامون العاقبت شدہ ام مرا خوف عذاب نیست و صاحب احیا و صاحب قوت القلوب و صاحب لطائف قشیری نیز برایں اند کہ اَلَاۤ اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰہِ لَا خَوْفٌ عَلَیْہِمْ وَلَا ہُمْ یَحْزَنُوْنَ بداں و آنگاہ باش کہ ہمچنیں تحقیق است واللہ اعلم بالصواب و شیخ صاحب تعرف او دعوی حجج و براہین ہم در تعرف آوردہ من اراد تحقیقہ فلیطالعہ ۔

۳۲ **سوال (۳۲)** گر ترا پرسند قیامت چہ باشد؟ **جواب** بگو قیامت عالم روزیست کہ کہ حشر مکلفات خواہد بود وجزاے اعمال خیر و شر کہ در دنیا کردہ ست خواہد داد وحق تعالیٰ جلوس برایے حکم بر کرسی قضا خواہد کرد و مدت آں روز مقدار پنجاہ ہزار سالِ دنیا خواہد بود وَكَانَ مِقْدَارُهٗ خَمْسِيْنَ اَلْفَ سَنَةٍ ۔

۳۳ **سوال (۳۳)** اگر ترا پرسند اشراط قیامت چہ چیز ہا است؟ **جواب** بگو در احادیث و تواریخ مسطور است بعضے ازاں خروجِ دجال است و او شخصے پیدا آید یک چشم کور بود و در موضع دیدہ گوشت خارج پیدا باشد و جوان باشد و باجعد باشد موہا کنگرہ دار بود و میان شام و عراق پیدا آید بلاد چپ و راست خراب کند چہل روز در زمیں باشد روزے ہمچوں سالے بود و روزے ہمچوں ماہے باشد و روزے ہمچوں ہفتہ و باقی ہمچوں ایام ما باشد یعنی اول روز ہیبت او ہیبتے باشد کہ ہمچوں سالے نماید دوم روز ہیبت او کم گردد و برموازنہ ماہے نماید سوم روز از آں کمتر شود موازنہ ہفتہ نماید و باقی ایام ہیبت او بکلی از دلہا رود و فساد او پیدا آید در چہل روز ہلاک شود و با خود بر ظاہر مجری باشد واللہ اعلم بالصواب صحابہ پرسیدند یا رسول اللہ روزے کہ مقدار سنہ باشد نماز یک روز ما را کفایت کند یا نہ کند فرمود قدر والے قدر را اندازہ کنید اندازہ کردنی ایں ظاہر دلیل برایں است کہ البتہ درازی روز ہم بر ظاہر مجری است و اگر نہ نفس وجوب آید ایں سوال بر اصولِ فقہ مشکل باشد چوں زوال مثلاً نہ شود سبب نفس وجوب ظہر نبود ظہر چگونہ واجب شود مگر آنکہ نفسِ وجوب تقدیری گیرند بسبب تقدیرے اللہ اعلم آں خود بچہ تواں داشت و چوں ظہر یکوقت وجوب نباشد دیگر ظہر چوں واجب شود و بے نفس وجوب روا نہ باشد دجال بر قومے آید دعوی خدائی کند ایشاں بدو گروند بر ایشاں امر آسمان کند تا باراں بارد و بر زمیں کند تا زمیں بروید و مواشی ایشاں خوش شکم دراز شوند بر قومے دیگر بیاید بر ایشاں دعوی خدائی کند ایشاں بلا ایمان نیارند بر ایشاں قحط شود امساک باراں شود خراب شوند از گرسنگی میرند در خرابہ بیاید بگوید اے زمین گنج خود بیروں آر برابر او گنجہا سے آں زمین رواں شود با او نارے و ماۓ باشد ہر کہ بر او ایمان دارد در ماء اندازد ہر کہ بدو ایمان نیارد در نار اندازد و در حقیقت ماء او نار است و نار او ماء و بعضے تاویل بضاد کفر کردہ اند و بعضے بحقیقت مجری داشتہ اند مردے جوانے را بخواند تیغ بکشد دو پارہ کند باز بخواند واں زندہ بیاید بداں

حاشیہ: نفس وجوب / نفسِ وجوب

خوش شود و بجنبد و همدراں بلاہا باشد که ناگاه مهتر عیسیٰ علیه السلام فرود آید نزدیک مناره سفید شرقی دمشق
میان مهرود زمین هر دو دست بر پر دو فرشته نهاده چون به جنباند سر خود را آب چکد و چون
بر دارد فرود آرد از وی چون پر کاله نقره و یا چون زر و هیچ کافرے را بوے او نیابد که نمیرد و دم او تا جائے رسد
که منتهی شود نظر او دجال را در بیابد اَرّه بکشد پس قومے آیند ایشان را خدایے از شر او خلاص داده است
ایشان را دست بر روے فرود آرد رحمة الله علیهم و برایشان حکایت کند از درجات بهشت که در یں حال شد
عظیم ایشان بر دین ثابت ماندند و همدریں وحی شود سوے عیسیٰ علیه السلام طائفه را بیرون آورده ام که هیچ
کس را قدرت قتال با ایشان نیست مردمان را سوے طور بیروں آور و آں طائفه یاجوج ماجوج اند که
حق تعالیٰ ایشان را فرستاده است ایشان از هر بلندی بجنبند و بیروں آیند اوائل ایشان بر دریاے طبریه
بیایند تمام آب دریا بخورند طائفه دیگر از ایشان بگذرند نشان آب نیابند بگویند مگر اینجا وقتے آب بود
تا بکوه بیت المقدس برسند بگویند جمیع اهل زمین را بکشتیم اکنوں اهل آسمان را بکشیم تیرها بجانب آسمان
بفرستند تیرهاے ایشان مخلوط بخون پیش ایشان افتد از بهر ابتلاے ایشان که بدانند که ما اهل آسمان
را هم بکشتیم نبی الله عیسیٰ و صحابه محصور مانند در کوه طور بحدیکه یک سرگاو بهتر از صد دینار زر باشد آں روز
دعا کند عیسیٰ علیه السلام خداے تعالیٰ بر ایشان زخمے در گردن ایشان پیدا آرد و همه یکبار بمیرند عیسیٰ و اصحابه
بزمین فرود آیند موضع یک بدستے نماند مگر آنکه به تن مردار گندۀ ایشان پر باشد دعا کند عیسیٰ علیه السلام و صحابه
حق تعالیٰ فرشتگان فرستد بچو شتران بختی ایشان را بهر جا اندازند در جائے که خداے تعالیٰ خواهد و در روایتے در نیل
اندازند و هفت سال بر آید که مسلمانان از تیرهاے ایشان و تیرداںهاے ایشان هیزم سازند بعد از آں یک باراں
آید جمله خانها را بشوید و زمین را پاک کند زمین گیاه پیدا آرد و برکتے در زمین پدید آید که گروهے از یک درخت
انار سیر شوند و در سایه او بنشینند و در شیر برکت افزاید که شیر یک ماده شتر جماعتے را کافی باشد و یک ماده
گاؤ قبیله را کفایت کند همدریں میان باد خوشبوئے وزد و روح جمیع مومنان قبض کند و همه شرار مردم مانند میان
خود قتال کنند بچو مقاتله خراں بر ایشاں قیام قیامت باشد و اینجا روایت مختلف آمده است اما توفیق
خبر با اختلاف احوال ناس و اختلاف بلاد دیگر هیچ نمی‌توان کرد و ایں کلی عظیم است مجلسی کبیر است دو

توفیق اختلاف روایات دریں موضع و یکے از شرائط طلوع آفتاب از مغرب است و آں شبے باشد
دراز موازنہ دو سہ شب خبر اہل بیدار شب و مجتہداں دیگر کسے نداند و سخت متوحش و تاریک بود صبح
آں آفتاب سبز فام متوحش مکدر از جانب مغرب برآید تا آنکہ خدائے خواہد باشد باز ہم بموضع مستقر
رود تا ماشاء اللہ برآید آں روز ایمان ہیچ کس مقبول نباشد در توبہ آں روز بر بندند اینجا اختلاف کردہ اند
بعضے گفتہ اند ہمدراں روز توبہ ہیچکس مقبول نہ بود بعد از آں مقبول و بعضے گفتہ اند تا روز قیامت توبہ ہیچکس
مقبول نشود و بعضے گفتہ بستن در توبہ ایں معنی است کہ دل مرداں را چناں مبتلا بمعصیتے و بلاہا گردانند
کہ ہرگز میل توبہ نکنند چوں تائبے در جہاں نماند توبہ قبول چہ شود و در ہراسے کہ کش یدکہ آیندہ و روندہ نماندہ
باشد نہ آنکہ حقیقت توبہ را درے است و قبول او بداں در پی شود و صورت آں آنست و معنی آں
اینست کہ در قلم آمد و آنکہ توبہ کند البتہ توبہ قبول شود و لیکن توبہ کسے نہ کند و توبہ از دلہا مرفوع گردد نہ
توبہ نہ قبول محدثاں و حکما اینجا اختلاف کردہ اند و حاصل آں بتمام گفتہ شد و یکے از آں شرائط خروج
دابۃ الارض است در تفسیر ایں آیت وَاِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ اَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْاَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ جنبندہ
است درازی او شصت گز ہیچ کس او را نہ رسد و ہیچ کس گریزندہ از و نتواند گریخت و او را چہار پایہ است
و دو بازو یہ است و سرے ہمچو سر گاو و چشم ہمچوں خنزیر و گوش چوں گوش فیل و گردن شتر مرغ و سینہ شیر
و رنگ پلنگ و تہیگاہ گربہ و دم میش و شکل شتر و میان دو بند او دوازدہ گز است و آں قدر موئے دارد
و بداں درازی و بسیاری کہ از سر تا قدم معلوم نہ شود بروں آید از صفا سخن بہ عربی کند و بگوید اَنَّ النَّاسَ كَانُوْا بِاٰيٰتِنَا
لَا يُوْقِنُوْنَ یعنی بخروج من موقن نبودہ اند و بگوید لعنت اللہ بر ظالماں باد و تکلم کند بہ بطلان ادیان جز دین اسلام
و دریابد کہ ایں مرد مومن است و ایں کافر است ایں ترجمہ تفسیر مدارک است و یکے از شرائط قیامت خروج
مہدی و آں را خاتم الاولیا گویند در مصابیح است کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم گفت المہدی منی و من اولاد
فاطمہ و من عترتی و کنیتہ کنیتی و المہدی اجلی الجبہۃ اقنی الانف یملأ الارض قسطاً و عدلاً کما ملئت جوراً و ظلماً
جائے دیگر آمدہ است اسمہ اسمی و کنیتہ کنیتی یملک سبع سنین معارف ظاہر و آشکارا کند و بیانیہ کند کہ جمیع
معارف را با شرائع ایں خاصہ او باشد عیسی علیہ السلام بیاری دہی او آیند ہفت سال او بر زمین باشد عہد او

ہمچو عہد رسول اللہ و بعضے گویند زندہ است بیروں خواہد آمد در روزے کہ فرمان شود و بعضے گویند از سادات حسینی است در آخر زماں متولد خواہد شد طائفہ معتقد روافض ایشاں گویند در محل کو ہے است و در آں کوہ غارے است ہر روز اسپاں زین کنند و بر در آں غار روند و گویند یا مہدی فانا ناصرک منتظرک باز لوا ارواحنا لتمشیہ امرک تا یکپاس روز بلکہ زیادت باشند بعد از آں بیکار خود شوند ہر روز عہدہ ایشاں ایں باشد و دیگر اشراط ساعت بسیار است در کتب احادیث و تواریخ مسطور است اما حاصل جملہ ایں ست کہ بعضے بکتاب اللہ ثابت است چنانکہ خروج دابۃ الارض و طلوع شمس از مغرب و بعضے متواتر و بعضے از احاد وجوب اعتقاد آں ہم بر حسب دلیل باشد۔

سوال (۳۴) اگر ترا پرسند نفوس باقی است یا فانی است ہمچو تن؟ **جواب** بگو نفس باقی است و ہرگز فنا نہ پذیرد بدیں اجماع انبیا و اولیا و حکما است کذا فی المعالم و معلوم است کہ ہر چہ موجب کمال نفس است موجب نقصان بدن است اگر موت نفس بموت بدن بودے ہر چہ نقصان او ست کمال او نبودی بار چنیں کہ متصوفہ فی مشاہدہ بداں ضعف بدن است و بکمال نفس بداں نفس را غیبات منکشف میشود و مہبط انوار الہی و مشاہدہ جمال خداوند تعالی میگردد و چوں بایں ہمہ اجماع انبیا و اولیا و حکما معتقد شد عقیدہ لابد بداں واجب باشد۔

سوال (۳۵) اگر ترا پرسند ہمہ تن فنا پذیرد و یا چیزے خواہد ماند؟ **جواب** بگو در حدیث آمدہ است کل ابن آدم یاکلہ الارض الا عجب الذنب عجب ذنب استخوان کمتر است کہ بر سرین خواہد بود خرد است بر موازنہ خردل در زمین احساس نمی شود و حشر او از آں خواہد بود و صلاحیتے تمام انسان در آں مقدار استخوان گردانیدہ چوں او باقیست بالقوہ تمام باقی است چنانکہ استعداد درخت پیپل کہ بداں درازی است در آں دانہ او نہادہ کہ بدیں خردی است کہ در دست نیاید و در احساس نیاید و الا بدشواری و تن انبیا حرام بر ارض ہرگز فنا نہ پذیرد و ہمہ درست باشند و بعضے از اولیا ہمچنیں مرتبہ کہ در گور نہ گدازند قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم ان اللہ حرم علی الارض لحوم الانبیاء و ایں ہم کلی نیست کہ مردہ ریختہ شود و پختہ گردد تو لند بود بحسب ہوا و خشکی تن چناں خشک شود و بماند کہ ہیچ نگدازد ایں دلیل نیست بر ولایت بہر مردہ ناگداختہ

امّا چنیں ہم بود کہ بہ کرامت تن او نگداز د و یکے باشد از مقربان حق کہ تنش بگداز د و ریزہ ریزہ گرد د و خاک شود و ایں معنی کلی نیست ہر دو طرف مطرد نباشد۔

سوال (۳۶) اگر ترا پرسند تناسخ ہست یا نہ؟ جواب بگو مذہب اہل اسلام تناسخ نیست مذہب براہمہ است و معنی تناسخ ایں است کہ یک جان تنے را بگذارد و در تن دیگر فرود آید اگر کار نیک کردہ باشد در تن بزرگے و آدمی فرود آید و اگر کار بد کردہ باشد در تن خرسے و یا ستورے و سگے شود باز در دنیا آید و ایں ہمہ وہمیات باطلہ و خیالات فاسدہ است دین اسلام ازیں بیزار است مطلقاً و دلیل اقوی برائے نفی تناسخ ایں است کہ اگر جان مرا پیش تعلق بہ بدنے بود ے ہر آئینہ مرا علمے از احوال آں تن بودے و آنچہ گذاشت در خانہ تعلق ایں جان من بداں چیزے خبرے داشتمے چنانکہ شخصے اگر چند گاہے در شہرے بباشد چوں انتقال میکند البتہ علمے از آں شہر و از ہوائے آں و از زمین و خانہا و خلق آں مقام یاد او میباشد پس چوں ما را ہیچ علمے بجائے پیش ازیں تن نیست لابد پیش ازیں جان ما تعلق بہ تنے نداشت و بعد ازیں ہم نخواہد بود زیرا کہ قابل بفصل کسے نیست و نہ بدیں کہ ایں اول تن او ست غیر ایں دیگر خواہد بود و ایشاں میگویند خدائے داند چند بارتنہا گذاشتہ ایم و بدیں تن رسیدہ ایم و تا چند بار ہنوز خواہیم گذاشت و نیز اجماع اولیا و انبیا و حکما منعقد بر ایں است کہ تناسخ باطل است

سوال (۳۷) اگر ترا پرسند حشر قلوب خواہد بود یا نہ؟ جواب بگو چوں نفوس و قلوب و ارواح را موت نباشد حشر چہ معنی دارد و موتِ دل عبارت از حرمان او ست از فیضان نور اللہ درو و از حضور سعادت و کمالات دینی و دنیاوی علمی و عملی کشفی و یقینی دلِ ہر کہ بدیں موت میرد ہرگز زندہ نشود و ہرگز در آخرت حشر نہ شود ہمچنیں میت بماند قال اللہ تعالیٰ وَمَنْ كَانَ فِي هٰذِهٖٓ اَعْمٰى فَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى ہر کہ کمالات در دنیا حاصل نکرد و بدرجاتِ حق نہ رسید در آخرت ہرگز نخواہد رسید ہمچناں محروم و مبعود و مطرود خواہد ماند و ہر کہ دلش در دنیا زندہ شد و بکمالات روحانی و بانوار حقانی رسید لابد در آخرت زندہ خواہد بود او را ہم حشر نیست او خود زندہ است زندہ را حشر نہ باشد چنانکہ فانی دائم الفنا را حشر نہ بود پس کیف ما کان حشر اجساد بود نہ حشر ارواح و قلوب و نفوس کہ ایشاں دائم مردہ اند چنانکہ نفوس کفار دایما ہمیشہ زندہ اند چنانکہ دلہائے

انبیا و اولیا فقد قیل و اینکه گفتیم دلے که زنده است نمیرد و دلے که مرده است او زنده نگردد و او را حشر
نشد و این سخن در لطایف قشیری است اولیاء الله لایموتون ولکن ینقلون من دار الی دار و آنکه مردان گویند
مرہاے خفته و دلہاے بیدار ہم بدیں معنی است که گفتیم ۔

۳۸ **سوال (۳۸)** اگر ترا پرسند اعادهٔ بدن موتی امریست که در دین واجب است وجوب آں چیست؟
جواب بگو اجسام قابل وجود و عدم است چنانکه عدم محض بود اما بایجاد الله ابتداءً موجود شد و بعد وجود
باعدام الموجود القدیم معدوم گشت باز اگر آں موجودے که من اصله معدوم بود باز موجود کردند چه تعجب و استحالت
بود این امرے ممکن است از روے عقل و مخبر صادق خبر کرده بوجود آں قطعاً پس اعتقاد آں واجب باشد
و جاے تامل و تردد نه بود و ہر که بانکار پیش آید ہمه جہالت در جہالت بود و شبهٔ منکراں این است که اگر
انسانے نباتے خورد و اعضاے اصلیهٔ او درو منہضم شد اعادت آں ہر دو موجب ضیاع انساں
خاری پس ممکن نباشد و دفع این شبه آنست که حق تعالی اجزاے اصلیه ہر یکے جداگانه کرده از اعضاے
اصلی دیگرے و معتبر اعادت اعضاے اصلی او نه فاضله و ہر یکے را با اعضاے اصلی خویش معاد خواہد شد
این جا یک سخنے ازیں بیشتر میکنند که اگر زید عمرو را خورد و بدیں اعضاے فاضله او غذا حاصل شد و نطفهٔ از آں
در صلب او جمع آمد و فراہم شد بصورتے از و فرزند مثلاً بکر زاد اعضاے اصلیهٔ این فرزند شد و آں اعضاے
اصلیه عمرو بود پس اعادهٔ عمرو موجب ضیاع بکر بود و اعادهٔ آں فرزند موجب ضیاع عمرو بود و دفع این شبه آنست
که ہر شخصے را عند الله اعضاے اصلی مقصد علیحده ثابت و موجود است چنانکه در حدیث آمده است که فرشته
را فرمان شود چوں نطفهٔ مردم در رحم زن جمع می آید قطرهٔ خاکے که از زمین مدفن او ست بیارد و در آں
نطفه خلط کند خلقت عجب الذنب از آں بود و اعضاے اصلی او بالقوه ہم از آں قطرهٔ خاکے است
چنانکه دانهٔ درخت بر مقدارے میباشد در حس نیاید ولیکن جمله اجزاے آں درخت بزرگ بلند و پہن
ہم بالقوه در آں دانهٔ صغیر است اعضاے انسان ہماں قطرهٔ گل است علیحده از نطفه آورده آمیخته
اند از آں عجب الذنب مخلوق شده و آں مایهٔ اعضاے اصلی او ست و تخم انسان ہماں است و اما
نطفه بداں ترتیب و تقویت و زیادت نما و نمو بود آں نطفهٔ زید با اعضاے اصلی او عمرو خواہد شد

و اعضایے دیگر از آں عجب الذنب خود خواہد بود کہ آں اعضایے اصلی اوست فعلی ہذا ہیچ استحالت
در اعادت معدوم نیست از روے عقل و خبر صادق محقق شدہ فوجب القول بہ از حضرت بندگی خواجہ
خود سلمہ اللہ تعالی اشارتے لطیف و کلامے غریب در تفسیر ایں شنیدم رَبِّ اَرِنِیْ کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتٰی
یعنی بعد بلاہا و فناہا و صرورتہا تراب و رماد و بعد اکلہا بعض الحیوانات کالکلب و الذئب قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ
قَالَ بَلٰی وَلٰکِنْ لِّیَطْمَئِنَّ قَلْبِیْ قَالَ فَخُذْ اَرْبَعَۃً مِّنَ الطَّیْرِ الآیتہ او سوال کرد کیفیت بعثت بعد افتراق اجزاے
میت تفرقاً و غرقاً و غذاسے او حیوانات دیگر و نمو چندیں ہزار دواب از وے و خلق چندیں مردم را خلاق
در ابدان باو از اجزاے کل او باطراف عالم و خلط اجزاے حیوانات بعض دیگر چگونہ باشد علم الیقیں دارد
و عین الیقیں میخواہد جواب شد کہ چہار پرند بیار و ایشاں را ذبح کن و اجزاے ایشاں را مخلوط کن یکجا کن بر کوہ
بر سر چہار کوہے بنہ و خود از دور ایشاں را بخواں چگونہ ہر یکے بصورت خویش بر ہیئت و صفت خویش بسر تو
پویند و از خود بینی کہ اجزاے مخلوط کردہ یکجا کردہ چگونہ فرداً فرداً بہ ہر یکے راپوست و ہر یکے بہر کرا اصلی
خویش رجوع شد و ہر یکے بہیئت قدیمۂ خود بازگشت کذلک حشر اجساد نیز تحقیقی خواہد بود و ہر چیزے از
حیوانے بجسد اصلی و ہیئت و بہ صفت خویش باز گشت غریب معنی است عجب اشارتے ایں است
خاصہ حضرت خواجہ ماست سلمہ اللہ تعالی عن الآفات۔

سوال (۳۹) اگر ترا پرسند اہل بہشت جرد مرد خواہند بود منور و روشن و سفید پوست باشند ۳۹
و اہل نار کبود دندان کافر مثل کوہ احد باشد و اندام بمقدار دو بدن اسپ تازی بمدت یکماہ بود و ایں قول بر
تناسخ است زیرا کہ آں بدن نیست کہ در دنیا بود؟

جواب بگو مقصود اعادت اعضاے اصلیہ و ایجاد آں و آں باقی است در ہر دو فریق مگر آنکہ تغیر شنیع
کنند و پئے اجزا اعضا راے زیادت عذاب جزاے اعمال ایشاں را زیادت تر گردانند آں را مانع نہ ایم و ایں
قول بر تناسخ نہ بود زیرا کہ بنظر اعضاے اصلی ہماں تن است و اصل تناسخ بہ اعضاے اصلی بہ تنے
دیگر میگوید فافترق الحق والباطل بالزہوق۔

سوال (۴۰) اگر ترا پرسند صفت قیام قیامت چہ باشد؟ ۴۰

جواب بگو در حدیث است کہ روز جمعہ باشد و آں جمعۂ عاشورا باشد یکے گوئی وانکہ ذرۂ از خیر بود
بزمین نماندہ باشد مردم اشرار بوند از ایشاں عبادت اوثان می آید و ہمہ درآں باشند لطیب عیش و در سود
و سودا و بیع و شری کہ ناگاہ نفخ صور شود و ہیچ یکے نشنود مگر آنکہ گوش بالا کند و گوشے فرود کند و اول کسے شنود
شخصے باشد کہ اصلاح آب حوض میکرد او ہلاک شود و ہمہ مردماں ہلاک شوند باز آبے آید بزرگ قطرہ ببارد
اجساد بروید نفخہ دیگر شود بداں ہمہ زندہ شوند ناگاہ بینند زندہ اند عقلا و مجانین و صبیان و کفار و مومناں و
حیوانات و جنبندگاں ارض و طیور و وحوش ہمہ زندہ شوند فرمان شود بیائید اے مردماں سوئے پروردگار
از بہر حساب و جزائے اعمال روزے باشد کہ کودکاں از ہیبت آں روز پیر شوند و حاملہ بنہند بغیر آداں و
مردم مست نمایند و مست نباشند و ہمہ پا برہنہ و گرد آلودہ باشند آفتاب را بہ پیچند و ماہتاب را
بہ پیچند و غیر ایں زمین و یا بغیر صفت ایں بگردانند یَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ

سوال (۱۴) اگر ترا پرسند صفت صور چیست ؟ ۴۱

جواب بگو ہمچو شاخ گاؤ کہ در وسوراخ ہا است بعدد ہر یکے کہ از زندہ باشد ہر دیے بہر سوراخے بیروں
آید و جائیے باز بہ بستے شود آں را اسرافیل در دہن گرفتہ نشستہ است منتظر فرمان نفخ چوں فرمان برسد او بدمد
مرد و زن یکجا باشند ہمہ برہنہ باشند اما چناں دشوار باشد کہ ہر یکے را خبر از برہنگی و پوشیدگی دیگر نباشد
و آفتاب بمقدار یک نیزہ روئے سوئے خلق آرد طالع شود امروز بر چہارم آسمان است پشت ایں سوئے
کردہ و روئے بالا گفتہ اند آں روز روئے ایں سو باشد و بمقدار یک نیزہ برآید و زمین ہموارے باشد
سفید نشاں ہیچ چیزے بروئے پیدا نبود و در مصابیح است از عبد اللہ مسعود رضی اللہ عنہ روایت کہ حبرے
از یہود بر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت اے محمد نگاہ دارد سموات را در روز قیامت بر اصبعے
و ارضین را بر اصبعے و جبال را بر اصبعے و دیگر خلق را بر اصبعے و اشجار را بر اصبعے پس بجنباند و بگوید أنا الملك
این الملوک الجبابرہ پس تبسم کرد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تصدیقاً لہ ثم قرأ وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ
وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ اینجا حکایات
و روایات بسیار مختلف است و آں بحسب اختلاف احوال ناس و اختلاف اماکن باشد تا بہ ہر شخصے و بہر جائے

ی بغیر عیب بوده

چه کند رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم راچناں کہ علم شده به چیزے خبر داده وآں مختلف است بحسب اشخاص واحوال واماکن توفیق همیں طریق است واین اصلے بزرگ است دریں باب فتحفظ له ودر روایتے است که زمین چوں نان خبزه سپید باشد ودر روایتے است که زمین بکلی رود ومردماں بالاے صراط باشند ودر روایتے است صحرا باشد هیچ علامتے نبود ودر روایتے آمده است که مردم حشر کرده شود بر سه طائفه بعضے راغب باشند وبعضے راهب وترسنده باشند ودوگان بر یک شتر سوار باشند وسه گان بر یک شتر سوار باشند وچهارگاں بر یک شتر سوار شوند وده گان باشند آتش دوزخ پیش ایشاں دائم باشد واول کسے که جامه یابد روز قیامت ابراهیم پیغمبر علیه السلام باشد ودریں میاں بعضے از یاران مرا بمن عرضه کنند و ایشاں را بجانب چپ برند من بگویم ایشاں یاران من اند فرمان آید ایشاں بر سنت تو نمانده اند احداث امورے کرده اند که بداں تو راضی نیستی پس من گویم لطریق بنده صالح یعنی حضرت عیسی علیه السلام و کنت علیهم شهیدا ما دمت فیهم وکفار را حشر بر روے باشد ایشاں را بر روے رواں کنند وکسے که بپاے رواں کند او قادر است که بر روے رواں کند ودر روایتے آمده است که یدنو الشمس یوم القیمة حتی یکون بمقدار میل مراد ازیں میل سرمه بود ومردماں خوے کنند ودر زمین خوے ایشاں برسد ایشاں را چوں لگام کنند بعضے را بپا رسد وبعضے را بستا لنگ رسد وبعضے را به کمر وبعضے را به سینه وبعضے را به سر وبعضے خود بکلی غرق شوند بحسب اعمال وزمین اخبار از خویش کند وآں حکایت آں باشد که حکایت اعمال ساکنان خویش کند خیراً وشراً وبعضے در حشر پیاده باشند وبعضے سوار باشند خداے تعالی روز قیامت بهر فصل حکومات بر کرسی قضا جلوس کند ومردماں را از بهر حساب ووزن اعمال حاضر آرد او مالک است هرچه خواهد در ملک خویش تصرف کند یکے را بے حساب در بهشت فرستد در حدیث آمده است یدخل من امتی سبعون الف رجل بغیر حساب وبا بعضے مناقشه در حساب بود که من نوقش فی الحساب فقد عذب ودر حدیث آمده است هیچ یکے از شما نباشد مگر خدا با او فراق کند میان او ترجمان نباشد وحجابے نباشد در است خود نه بیند مگر آنکه اعمال خود را وچپ خود نه بیند مگر آنکه اعمال خود را پیش خود هیں بیند ایں سخت ترین اوقات باشد ونیز در حدیث است که خداے دل او نزدیک کند پس وضع کنف

دیگر گویند

تا دنو مومن کند

براو کند داو را بہ پوشد پس گوید پس فلاں گناہ میدانی فلاں گناہ میدانی وا د گوید آرے یا رب بجمیع ذنوب
خود اقرار کند خدایے با او گوید پوشیدم ایں گناہ ترا در دنیا و بخشیدم اینجا کتاب حسنات بدست راست دہند

۴ ہم در حدیث است کہ ابو امامہ باہلی میگوید کہ از رسول اللہ صلعم شنیدہ ام گفت کہ خدایے وعدہ کردہ با من کہ در آرد در
بہشت طائفہ از امت من بقدر ہفتاد ہزار بغیر حساب و با ہر ہزار ہفتاد ہزار دیگر بمقدار یک حبیثہ از حثیات

ی رمن اعمر باشد در روز قیامت عرصہ بود عرصہ در آں جلال باشد و آں با کفار بود کہ انکار تبلیغ پیغمبراں کنند و عرصہ
بہ اقاریر بود کہ ایشاں مومناں باشند اقرار بذنوب خویش کنند و عرصہ در آں نطائر صحف باشد در ہوا فاخذ
بیمینہ و اخذ بشمالہ و ایں بعد فصل حکومات و قطع احکام کہ حکم بہ سعادت شد بدست راست او پیراں از ہوا
بدستش خواہد آمد بغیر احساس و کذ لک عکس روزے ام المومنین عائشہ رضی اللہ عنہا آتش را یاد کرد گریست
گفت پرسیدم کہ شما اہل خود را یاد خواہید کرد گفت یاد خواہیم کرد اما سہ محل کسے ہر کسے را یاد نہ کند در وقت
وزن اعمال بہ میزان تا معلوم شود کہ کدام پلہ خفیف شود و کدام گراں و نزدیک کہ کتاب بدست راست
دہند یا چپ دہند یا از پشت و نزدیک صراط چوں نہادہ شود بر پشت جہنم۔

۴۲ **سوال (۴۲)** اگر ترا پرسند میزان چہ صورت است؟

جواب ۔ ہیں میزانیکہ داریم چوبیے راست درمیاں بستہ و دو پلہ ہر دو طرف و سکان ریسماں متصل
بدو کردہ عین آں صورت فرو ابیش آرند و بداں وزن اعمال کنند و آنکہ وصف آں میزان کنند چوب زر و
ریسماں چنیں آں سخن دیگر است و معتزلہ و حکما ایں صورت را منکر اند و میگویند مراد ازیں اظہار عدل است
چنانکہ میزان العروض یعنی چنانچہ در میزان عروض مصرا عے مصرا عے را برابر میکند و درست میکند و زیادتی و کمی
معلوم میکند ہم ہمچنیں اصطلاحے خاصے است کہ تسمیۂ او میزان کردہ و ایں صورت نیست شیخ محمد غزالی صاحب
احیا و شیخ محی الدین اعرابی با ایشاں یار اند ما میگوئیم حق حقیقت ایں است کہ ایں صورت است معنی ایں صورت
اینکہ شما میگوئید انیصورت امریے ممکن است مخبر صادق خبر بہ یقین داد انکار فائدہ نباشد۔

۴۳ **سوال (۴۳)** اگر ترا پرسند وزن اعمال باشد یا وزن صحف وزن اعمال ممکن نیست زیرا چہ عرض
است جثہ ندارد کہ وزن کنند وزن صحف خود بریں عدہ ظاہر نشود زیرا چہ شاید کاغذے سطر دار باشد کاغذ تنگ

وقلمے باریک و قلمے سطبر بود وکذلک اختلاف ورق وسطور نیز ممکن است عدل برین ظاہر نشود۔

جواب ۔ بگو بعضے گفتہ اند ما قائیم بوزن اعمال شویم ولیکن مشتغل بکیفیت نہ شویم وبعضے وزن عمل میگویند و بعضے جزاے اعمال رامیگویند و بعضے گفتہ اند کہ خداے قادر است در صحیفۂ اعمال کاغذے وحرفے وسطر وقلم را برابر گرداند کہ ہیچ تفاوتے بتنگی وسطبری نبود مخبر صادق خبر کرد بدین ایمان آوردیم ونیز خداے قادر است کہ در صحیفۂ حسنات گیسے ثقیلے پیدا آرد ودر صحیفۂ سیئات گیسے خفیفے پیدا آرد مطلوب اظہار حق والزام حجت بر واست وخداے قادر است این اعراض را مخلوق بصورت جثہ کند آن جثہ بمقدارے گرداند کہ یکے با دیگرے برابر ویا کم ویا بیش آید۔ اینہم ممکن ومخبر صادق خبر کردہ فایدہ انکار معتزلہ وحکما خیرے نباشد۔ این انکار نص قطع است واین تاویل میکنند میگویند مراد ازین وزن اظہار سعادت وشقاوت است وآن حقیقی نیست امّا اینقدر بباید دانست مردیے درخواب بیند عورتے اورا شکری دہد معبر تعبیر میکند کہ اورا از دنیا رزقے خواہد رسید اکنون رسیدن رزق اللہ تعالیٰ متمثل کرد بصورت عورتے وداد ن شکر برین قیاس کند وزن اعمال را فردا حضرت مخدوم میزان وزن اعمال را بیانے باستقصا کردہ در حدائق الانس چون مطالعہ کردہ باشی ترا در آن شبہتے نماند ودر حدیث است کہ خداے با بندہ در روز قیامت ملاقی شود گوید اے فلان ترا بزرگ گردانیدم وزن وفرزند تو دادم وخیل وابل مسخر گردانیدم تو مرا فراموش کردی من ترا فراموش نکردم و باردیگر گوید او گوید کہ من نماز کردم وروزہ داشتم وصدقہ دادم واین ہمہ دروغ بود اکنون شاہدے از تو بعث کنیم در خود فکر کند کہ گواہی کہ خواہد داد ناگاہ دست در تکلم آید پا وران واعضاے دیگر سخن کنند بدانچہ او کردہ است او گوید ہلاکی بر شما باد از بہر شما حجت می گفتم شما اقرار کردید انطاق جوارح غیر لسان امرے ممکن است ومخبر صادق خبر داد بدین قول بدان واجب باشد وایمان بدان فرض و بعضے گفتہ اند این نیز معتبر است بدین کہ ظاہر شود از ایشان آنچہ ظاہر میشود بنطق ناطقان و بعضے گفتہ اند فرشتگان راموکل کردہ اند بر ایشان کہ ایشان نطق کردہ اند ودر حدیث۔

است کہ بندہ بتمام گناہاں گرفتار شود یک موے از چشم او بجہد بگوید خدا وندا روزیے از خوف تو گریستم خدا سے بدال شہادت آن شعر را در گذرد فرمان شود تو لیسید ہذا عتیق اللہ بشعرہ۔

سوال (۴۴) اگر ترا پرسند اعمال موجب جزا است یا علامت یا سبب؟

جواب بگو مذہب معتزلہ اینست کہ موجب جزا اند خدا یے تعالیٰ را واجب است کہ جزا دہد وگرنہ ظالم باشد الیٰ آخرہ چیست ہیچ مذہب است و چہ سہل سخنا است ہرگز عاقلے تفکر نہ کند زیرا کہ از خدا سے برما تکلیف آمد داز ما بر خدا یے اجر لازم شد بداں ماند کہ زید عمرو را بمواجر در خانۂ خود سپردگار رسے فرماید و بہ اجرت بر وکار لازم شود بدین اجرت پس خدائی و بندگی از میان رفتہ است نعوذ باللہ من الشیطان الرجیم ومن شر ہذا الطاغوت و بعضے فقہا علامت گویند یعنی ہرکہ موفق بکارہاے نیک باشد علامت آں بود کہ نیکبخت است در ازل و ہرکہ برخلاف بود حکم او نیز برخلاف بود کہ گفت در حدیث السعید من سعد فی بطن امہ والشقی من شقی فی بطن امہ فقیل افلا نتکل علیٰ ذٰلک فقال لا اعملوا فکل میسر لما خلق لہ اے موفق لما خلق لہ و بعضے گفتہ اند اعمال موثر است در جزا از ظاہر آیت قرآن واحادیث بداں ناطق کہ بما کسبت ایدیہم و یا سبب تعاقبہ کند جزا بما کسب و علی ہذا انہا بر آیات و احادیث اکثر فما نحن فی ہذا الباب یعنی خدا یے تعالیٰ در ایمان تاثیر ایں داد کہ موجب سعادت ابدی باشد و مالک بہشت شود و خالد بماند و تاثیر نماز و صوم و سایر اعمال حسنہ بما در ترقی درجات و تصفیۂ باطن بخشید نہ آنکہ بذات خویش موجب اند ایشاں از آں تخلف نکنند و کذلک در افعال شکر را شیریں گردانید ہرکہ خورد کامش شیریں شود دلش قوی گردد و در زہر تاثیر موت داد ہرکہ خورد بمیرد ایں ذاتی نیست فعلے حقیقی است اگر خواہد دہد لیکن اثر بر گیرد باشد زہر خورد نمیرد و باشد کہ شکر خورد و دہن شیریں نشود ایں ہمہ بفضل اللہ و اختیار او باشد ہم بریں تحقیق است کہ مشایخ گفتہ اند الشاہدات موارث المجاہدات و آیات و احادیث بسیار وارد اند بدیں قول ظاہر باشد و مراد ازیں سبب خاصیت و تاثیر است و تاثیر خاصیت بسبب نسبتے دارد و اختیار مشایخ صوفیہ ہمیں است و بعضے گفتہ اند آنکہ در قرآن آمدہ است مقصود تخویف مجرد است بحقیقت سلاسل و اغلال و تعذیب و تہوین

انسان مطلوب نیست زیراکہ این ضرراست بحالِ انسان وارحم الراحمین لایلیق بہا این وامثال این
حشو ہا میگویند اجماع اہل دین واہل جد وعقل وظاہر احادیث ونصوص قطعی بدین وارد است بالحق والحقیقت
خواہد بود ومنکرِ آن کافر باشد باجماع اہل اسلام وبعضے گویند تعذیب کافر مستحسن بود گناہ عظیم ترین بجا آورده است
اما بر مومنان فساق مستحسن نباشد وانیہم خروج از اجماع اہل دین است ونیز خداوندے کہ از محض عدم در وجود
آورد ورزق داد وپرورد وعقل داد وقوت داد تا بجائے کہ قوتِ طاعت وعصیان آمد ہمہ کفران ورزید
قائل بہ خدائے دیگر شد طاعت وَیے ترک کرد بدیگرے عبادت کرد ویا در تکلیفات تقصیرے کرد
چہ گوئی از روئے حکمت وعقل مستحق عذاب وعقاب وعتاب بر حسب گناہ باشد یا نہ باشد وآنکہ
بکرم خویش عفو کند تواند کرد اما کافر را نباشد از روئے عقل بعضے گفتہ اند از روئے سمع اما نکند کہ در قرآن خبر داده
اِنَّ اللّٰهَ لَا یَغۡفِرُ اَنۡ یُّشۡرَکَ بِهٖ وَ یَغۡفِرُ مَا دُوۡنَ ذٰلِکَ لِمَنۡ یَّشَآءُ الا بالتوبۃ او بدونہ ودیگرے در بہشت
او باشد واگر خواہد بقدر ذنب بسوزد وآن حسن باشد وحکمت باشد اگر خواہد بمحض کرم عفو کند بے عذاب
در بہشت برد[۵] وبعضے گفتہ اند خلف در وعید رواست زیراکہ کرم است وخلق خلف در وعید وعدہ روا نیست
زیراچہ او امراست وصحیح آنیست کہ وعدہ وعید خبر اند ودر وعدہ ووعید خلف روا نباشد۔

سوال ۴۵۔ اگر ترا پرسند صراط چہ باشد؟

جواب۔ بگو چیزے است ممدود بر پشت جہنم کہ ہمہ را ورود بدان ہست بعضے چون برق
روند وبعضے چون اسپ تازی شتابندہ وبعضے چون باد وبعضے ماشی وبعضے چون مورچہ وآن
باریکتر از موئے باشد وتیز تر از سیف وگذشتن بر آن جز تقدیر اللہ وخلقہ واقتدارہ نباشد در بعضے
ہمچون وادی واسع باشد ودر حدیث است کہ در بہشت در آید مردے باشد کہ میرفت بر صراط
بارے برو سے می افتاد وبارے بپا میرفت ونار او را می رسید چون از و بگذرد بگوید حمد خدائے

---

[۵] در نسخہ نمبر (۱)، عبارت انچنین است " وبعضے گفتہ اند خلف در وعید روا نیست
زیراچہ در وعید او خلف روا نباشد۔

رامرا ازیں خواص بخشیدہ بعضے معتزلہ و جہمیہ ایں را منکر اند سیر بر تیز تر از تیغ و باریکتر از موے ممکن نباشد جواب ایشاں ظاہر است کہ نگوئیم نباشد عادۃً اما نزد عقلا ممکن است کہ حرکت سریع در انسان پیدا آرد کہ بداں بر آں بگذرد و آنکہ سریعہ نباشد حرکتے باشد در رنگ و تنعش نبرد و باریکتر از موے جو قیقہ میگردد بدرنگی آں ہم ممکنات عقلی است و مخبر صادق خبر کرد اعتقاد کردن بدیں واجب است

ف بطیہ

سوال ۴۶ - اگر ترا پرسند صفت حوض کوثر چیست ؟

۴۶

جواب بگو در حدیث است کہ حوض من دور تر از ایلہ باشد تا بعدن و آں دو مقام کہ مسافت بعید دارند آب او از برف سفید تر است و از شہد شیریں تر دآوند او اکثر از عدد نجوم و من مرداں را خواہم راند از آں چنانکہ یکے از شما از حوض خود مرداں را می رانید صحابہ گفتہ اند یا رسول اللہ مارا در روز قیامت خواہی شناخت گفت آرے بر پیشانی شما غر محجل باشد سفید رو باشید و منور باشید از اثر وضو اباریق از زر باشد و از نقرہ بر شمار ستارگاں و از بہشت ناودانے بکشایند بند در آں حوض از آں یا شد یکے از زر باشد دوم از نقرہ من مقیم بر شما بحوض ہر کہ بگذرد بر من بیاشامد ہرگز تشنگی در عرفات برو نرسد طائفہ باشد مر ایشاں را می شناسم و ایشاں مرا می شناسند با ملتی میان من و میان ایشاں آید بگویم ایشاں از آں من اند مرا گویند تو نمی دانی کہ ایشاں بعد تو چہا کردہ اند و بیراہ نماندہ اند من بگویم دوری باد از من ایشاں را کہ سنت مرا تغیر کردہ اند و راہ مرا گردانیدہ اند و در حدیث است چوں فارغ شود حق تعالی از قضا میان مرداں و خواہند بیروں آرند آناں را کہ ایمان دارند فرشتگان را فرمان شود کہ ہر کہ اثر سجود دارد بیروں آرید و آتش ہمہ را خورد موضع سجود نخورد ایشاں را بداں علامت بیروں آرند آب حیات از نہر الحیات بر ایشاں بریزند ایشاں رستہ گردند چوں گیاہ کنارہ سیل ہر دیگرے میان جنت و نار بماند مردے باشد کہ ریش سوئے دوزخ بود و بگوید خداوندا بگرداں روئے مرا از جانب آتش کہ بوئے او مرا رنجانید و تیزی او مرا سوخت خدا تعالیٰ با او گوید اگر با تو ایں کنم دیگر چیزے از من نخواہی عہد کند کہ نخواہم چوں رو بسوئے بہشت کند بوئے بہشت در روح او در دماغش آید مقدارے از وقت ساکن ماند طاقتش نیاید در آید بگوید خداوندا مرا در بہشت

بر خداے باز گوید نہ کہ عہود و مواثیق استوار کردی کہ بعد ازیں مسالہ نکنم گفت خداوندا بہ کرم خویش مرا محروم ترین بندگان خود مگردان خداے فرماید اگر این مسئول اجابت کنم دگر نخواہی باز عہود و مواثیق استوار کند ہمچناں شود کہ در باب بہشت برند چون در باب بہشت رود و تماشاے باغ و حور و قصور بیند مقدارے ساکن ماند باز طاقتش از صبر رود و گوید خداوندا مرا در بہشت در آر خداے گوید چہ غداری اے ابن آدم چہ شد آں عہود و مواثیق گفت خداوندا مرا محروم ترین عباد مگردان تا ہمیں سخن میگوید کہ خداے تعالیٰ ضحک کند بعدہ او را اذن بدخول بہشت کند و بگوید آرزو کن آرزو کند بحدے کہ جملہ آرزوہا منقطع شود تا خداے تعالیٰ او را یاد دہاند و آرزو باش بدہ مید ہد و بگوید اینہمہ چندیں دیگر با ایں ترا دادم و در حدیث است طائفہ باشند کہ در بہشت در آیند بشفاعت من و ایشاں را آتش دوزخ رسیدہ باشد فقال لہم الجہنمیون —

سوال (۴۷) اگر ترا پرسند در بہشت ایں نام ایشاں را موجب تنغیص نباشد و دار بہشت دار نعیم است تنغیص در و نبود؟

جواب بگو شاید کہ ہمیں موجب عظمت و عزت ایشاں باشد کہ ایشاں آناند کہ بشفاعت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم خلاص یافتہ اند خاصۂ مشفوعان او اند کہ برائے ایشاں شفاعت کرد و ایشاں را بروں آورد و ایشاں را آں موجب عزت و عظمت باشد نہ موجب ہرمان و دل جہنمیون اشارت بریں باشد کہ ایشاں آناند قہر خدا را مشاہدہ کردہ اند و چشیدہ اند عذاب را نیکوتر شناختہ اند چوں در بہشت آمدند چندے تقیضے دیدند آں لذت یافتند کہ بہشتیاں دیگر را نیست در یں سنگر نعمت بیشتر باشد و معرفت زیادت تر زیرا چہ ایں بداں ماند کہ تشہد بعد حنظلے بخورند و در حدیث است کہ تفحیصے را حکم شود او جنت را بہ بیند جائے خالی نیابد فرمان شود برو در آسے تر امثل آں دہ چنداں دنیا مقام در بہشت دادم باز گوید خدایا بہشت پر است باز ہماں فرمان آید باز او گوید خداوندا معاذ اللہ ساخر میکنی تو بر من و تو ارحم الراحمین ابن مسعود اینجا خندید و گفت کہ رسول اللہ گفت کہ خداے اینجا ضحک کرد او اندک ترین مردم باشد در بہشت از روے مرتبہ و نصیب —

۴۸

سوال (۴۸) اگر ترا پرسند بهشت و دوزخ این زمان مخلوق و موجود هستند؟

جواب بگو آری این زمان موجود و مخلوق هستند بنا بر ظاهر نصوص که تنصیص بر اعداد وجود ایشان کرده پس عدول بتاویل برای که تحقق بود بلفظ ماضی آورده شد ضایع باشد با معتزله میگوید که این زمان موجود نه اند اما مخلوق خواهند شد در روز قیامت از سبب تحقیق بلفظ ماضی ذکر کرده شده و اهل ایشان ابدی باشند همیشه هرگز فنا نه پذیرند و خلاف جمهور که ایشان میگویند فنا پذیرد و این خلاف قرآن و نصوص قاطعه است قوله تعالی ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ مراد ازین فانی بذات است یعنی باستحقاق نفس خویش من حیث هو هو کل شیٔ فانی است جز ذات باری و آنکه چیزی را باقی دارد او را قابلیت فنا باشد بذات و مخبر صادق بدان خبر میدهد ایمان بدان واجب آید و انکار آن روا نه بود و ثواب اهل جنت باشد آنچه میگوید که منقطع شود بسکون دایم که آن موجب لذت باشد اهل بهشت را موجب الم باشد مر اهل نار را آثار تنعیمات و تعذیبات که در حدیث آمده است و در قرآن مسطور است تمام نمی‌شود و این دعوی بلا دلیل و حکم بلا حجت و جهمیه میگوید اگر اهل بهشت باشد خدای تعالی عدد انفاس ایشان را نداند اگر بداند عدد لا متناهی دانستن جهل و اگر نداند هم جهل لازم آید جواب بگو علم شیٔ چنانکه آن شیٔ است و لهذا چون آن شیٔ غیر متناهی باشد علم بدان همچنان بود که آن شیٔ است که آن را نهایت نیست و همچنان که در وجود می آید علم بدان متعلق میشود و حدوث آن متعلق موجب حدوث صفت علم و با ذات الله نبود و تحقیق این بالا رفته است در فصل صفات —

۴۹

سوال (۴۹) اگر ترا پرسند وصف جنت و اهل او چیست؟

جواب بگو در حدیث ابو هریره روایت کرد از رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم گفت قال الله تعالی اعددت لعبادی الصالحین ما لا عین رأت ولا اذن سمعت ولا خطر علی قلب بشر فاقرؤا ان شئتم ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ﴾ و رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود که مقدار موضع تازیانه از جنت بهتر از دنیا و آنچه درو است و اگر یک زنی از زنان اهل جنت پیدا آید بر اهل زمین روشن کند آنچه میان آسمان و زمین است و ببوی خوش معطر گرداند و اسعه که بر سر او باشد بهتر از دنیا و آنچه درو است و فیه ایضاً

در بهشت درختی باشد که سوار در سایهٔ او یکصد سال برود و آن تمام نشود و مقدار یک گوشهٔ کمان از
بهشت بهتر از دنیا و در بهشت مومن را خیمه باشد طول او شصت میل بود و در هر گوشه مر او را اهل باشد
یکی مر دیگری را نبیند و دو باغ باشد یکی برنگ زرد و یکی برنگ نقره و میان بنده و خدای تعالی
حجاب نباشد جز کبریا و در بهشت صد درجه باشد هر درجه بدرجهٔ دیگر زمین و آسمان باشد و بالای او
عرش بود و فردوس اعلی درجات بهشت باشد انهار جنت از و روان شود و چون از خدای تعالی
جنت بخواهند فردوس بخواهند و نیز ایضاً اول زمره که در بهشت در آید بصورت ماه چهاردهم باشد
پس ایشان بصورت ستاره باشند متفق بیک دل باشند هر یکی را دوگان جفت باشد
از سفید پوستان بزرگ چشمان که مخ ساق ایشان از بیرون استخوان و گوشت دیده شود از غایت لطافت
و حق تسبیح گویند بامداد و شبانگاه غدواً و عشیاً ذکر الله لا تکلیفاً و [illegible] هیچ دستی و رنجی نشوند و بول نکنند
و خیو نه اندازند و آوند ایشان از زر و نقره باشد و سوختنی انگشت ایشان درخت عود باشد و بوی مشک باشد
بر صورت آدم باشند طول ایشان شصت گز باشد و هضم طعام او از آروغی و بادی و بوی خوش از تن
ایشان بیرون آید و خوشبو شود همچون مشک اند و هیچ گاه نشوند جامهٔ ایشان کهنه نشوند و جوانی ایشان فنا نپذیرد
اهل بهشت یکدیگر را بینند تفاوت درجات تا بحد مشرق از مغرب تفاوت اعمال
همچنین هر کسی از خود دیگری را منعم تر دانند همه خود را به نعمت منعم دانند که دیگری نبود و الا تنغیص شود در بهشت
بهشت نماند این حکمت عظیم است و اینجا سری بزرگ جز عارفان نشناسند و دل بدل دانند
آن فهم عوام طاقت ندارد گفتند یا رسول الله این درجهٔ انبیا است گفت آری هر که انبیا را اتباع کند
بدرجهٔ ایشان رسد بدولت اتباع ایشان خدای با ایشان گوید ای اهل بهشت شما راضی شدید یا نه گویند
خداوندا ما را چه شده است که راضی نشویم چیزی دادی ما را که کسی را نه دادی بهر یکی این سخن بگوید خدای بگوید
افضل ازین چیزی دگر بدهم گویند افضل ازین دیگر چه باشد فرمان شود از شما راضی شدم که هرگز ناخوشنود نباشم
ادنی درجات اهل بهشت شخصی باشد که او را بگوید آرزو بکن او آرزو ببرد پس با او گوید ترا است آنچه آرزو
بردی و هم چندان با او سیحان و جیحان و نیل و فرات هر یک از جویهای بهشت است و میان دو نخته

در راه چهل سال باشد ابو هریره گفت من از رسول الله پرسیدم از چه آفریده شد بهشت گفت خشتے
از نقره و خشتے از زر و گل او مشک او فر و سنگریزه از مروارید و یاقوت میان هر درجه راه صد سال باشد
در بهشت صد درجه اگر عالمیان جمع شوند در یکے از ایشان هر آئینه بگنجد هر مردے را قوت صد مرد باشد از جماع
تو بگنجد
اگر مقدار یک ناخن از اهل بهشت ظاهر شود آراسته شود میان مشرق و مغرب دنیا و میان زمین و آسمان
اگر مردے از اهل بهشت دست در زنجن خود ظاهر کند نور او شمس را محو کند چنانکه نور شمس نور ستارگان را
محو کند و اهل بهشت بے موے اندام و بے ریش سرمه چشم و سی ساله و یا سی و سه ساله باشند سدرة المنتهی
در بهشت درخت کنارے است که در سایه یک شاخ او سوار صد سال برود و بر وے پرندگان باشند بزرگ
چنانکه شترے که میوه هم چو سبو بزرگ باشد و در بهشت اسپان باشند از یاقوت سرخ بپرند در آنجا که
خواهد شخصے پرسید که شتر هم باشد گفت آنچه تو خواهی برائے تو خواهد بود اهل بهشت صد و بیست
صف باشند مراد ازین کثرت است هشتاد صف از امت محمد صلی الله علیه وآله وسلم باشند
و چهل از امتان دیگر این نیز عبارت از قلت و کثرت است یعنی امت محمد در بهشت بیشتر باشند از
امتان دیگر و از امیر المومنین علی رضی الله عنه منقول است در بهشت بازارے باشد که در وے بیع فروخت
نه شود جز صورت خوب از رجال و نسا هر صورتے که خوش آید بجز و بپرد و اندک درجه اهل بهشت شخصے
باشد که او را هشتاد هزار خادم باشد و هفتاد و دو زن برائے او و از زرینه از لولوء و زبرجد و یاقوت
و مقدار مسافت هر خانه مسافت شهرے باشد از شام هم گویند که همه جوان باشند بر سر اهل بهشت تاجها باشد
از مروارید و زبرجد میان مشرق و مغرب بدان روشن شود و چون مومن آرزوے ولد کند در بهشت
حمل و زادن و بزرگ شدن او یکساعت باشد امام اسحق بن ابراهیم درین حدیث گفته اگر آرزو کند بیابد
ولیکن نکند و این آرزو در دل مومنان نه اندازند و در بهشت جمعے از حور عین باشند رفع صوت کنند سرود
گویند که هیچ شنیده مردم آن الحان نشنیده اند این الفاظ میگویند ما همیشه زنده ایم هرگز نمیریم و ما خوش باشیم
اندوهگین نشویم و ما همیشه خوشنود باشیم و ناخوش نشویم وقت خوش کسے که از آن او باشیم و او از آن ما باشد
در بهشت جوے آب و جوے شهد و جوے شیر و جوے خمر باشد از آن انهار بیرون آید خانه بخانه او را

شود و در صفت بهشت و اهل بهشت اخبار و احادیث و حکایات و قصص آن مقدار است که قابل ضبط
نبود ولیکن اختصار هم بر احادیث مصابیح کرده شد که معتمد اهل دین و مقبول اهل یقین است و اما صفت دوزخ
و اهل آن هم از احادیث کتاب الله مذکور است چندے گوئیم و اختصار همبران کنیم رسول الله صلی الله
علیه وسلم فرمود نار شما جزئے باشد از هفتاد جزء از نار جهنم گفتند یا رسول الله اگر همین بودے هر آینه
سوختن کافی بودے گفت زیادت است برین به نود و نه جزء و هر جزء در گرمی چو دیگرے باشد گفت
رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم دوزخ را گرفته با هفتاد هزار مهار بیارند و بر هر مهار هفتاد هزار فرشته
باشند که بکشند او را و آسان ترین اهل نار کسے باشد که او را دو نعلین پا زنند و دو بند از آتش سازند که از آن
دماغ او بجوشد چنانکه دیگ مسین بجوشد هیچ یکے را از خود سخت تر عذاب نه بیند و در واقع آهون ترین اهل نار باشد
مردے را از متنعمان دنیا بیارند و یکبارے بدوزخ باز اندر کشند بپرسند هیچ راحتے و نعمتے بتو
رسیده بود در دنیا همه را بجنب این ساعت فراموش کند گوید هیچ وقتے راحتے را یاد ندارم گفت
میان دو دوش کافر مسیرت سی روز باشد مر اسپ شتابنده را و دندان کافر چو کوه احد باشد و بزرگی
جرم او مقدار مسیرت سی روز آتش دوزخ افروخته شد هزار سال تا سرخ شد هزار دیگر افروخته شد
تا سفید گشت هزار دیگر افروخته شد تا سیاه مظلم گشت و در روایتے دیگر دندان کافر مثل بیضا
باشد و بیضا نام کوهے است در [illegible] و نشستگاه او مسیرت [illegible] باشد ربذه نام مقام است و در روایتے
دیگر مقدار مکه از مدینه و زبان کافر مقدار فرسخ و فرسخین باشد بیرون آمده بود و رسول الله صلی الله علیه و آله
وسلم فرمود که صعود نام کوهے است در دوزخ هفتاد سال بر وی بر آید و هفتاد سال فرود آید و در تفسیر
قوله تعالی کَالْمُهْلِ یَشْوِی الْوُجُوْهَ رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرمود روغن زیتے باشد چون نزدیک
روے ایشان آرد از حرارت آن پرکاله روے ایشان فرود افتد آب گرم بر سر ایشان [illegible]
ریخته شود در شکم ایشان در آید بشکند آنچه در شکم ایشان است بر پاهای ایشان گرد شود آب را بخورانند
بگرمی همچنان باشد که چون نزدیک ایشان کنند روے ایشان بریان شود و پرکاله گوشت سوخته
بزمین افتد چون در شکم رود روده ها را بشکند و از راه دبر بیرون آید چون فریاد بر آرند مثل [illegible]

آب ... میان دوزخ هفت دیوار باشد سطبری هر دیواری چهل ساله راه باشد
اگر یک ... آب گندهٔ دوزخ در دنیا بریزند جملهٔ دنیا گندگی پر شود اگر یک قطره از زقوم نام درختی
است در دوزخ بچکد حیات بر اهل دنیا فاسد گردد اند پس چه باشد حال آن کسانی که طعام ایشان خواهد بود
اهل نار ... رو باشند بریان کنند آتش رویهای ایشان را تا بجائی که لب بالائینه بمیان سر رسد
و لب فروزینه بمیان ناف رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرموده است ای اهل دنیا بگریید و گر گریه نیاید خود را
بچشم گریان وا نمائید زیرا که دوزخیان گریه کنند چنانکه از چشم ایشان آب روان شود تا آب تمام شود خون
آید بجای ... اندر بدن ... روان شود که اگر کشتی روان کنند روان شود و گفت رسول الله صلی الله علیه
و آله وسلم که بر اهل نار گرسنگی افتد بحدی ... که ... از انواع تعذیبات این گرسنگی بمقابله همه
باشد فریاد ... طعام بر ایشان بیاید که فربه نکند و از گرسنگی خلاص نه ... گلوگیر باشد یاد آرند
اگر در دنیا طعامی گلوگیر شدی آب بخوردند طعام فرو بردی رفتی آب می طلبند آب گرم ... بکفگیر آهنی
چون در شکم رود آنچه در شکم باشد پاره پاره گردد فریاد به خزنهٔ دوزخ کنند ایشان گویند بر شما انبیا بیامدند
و بر شما پند بیاوردند شما چرا قبول نکردید و بر آن عمل نکردید گویند مارا خدا بمیراند بهتر باشد خدای
جواب گوید شما همیشه برین حال خواهند بود و اعمش گوید میان سوال ایشان از مالک و جواب او از خدای
هزار سال باشد و بگویند که یکدیگر بیائید بر خدای بگوئیم بهتر از صبر ما کسی نباشد گویند خداوندا بدبختی
ما بر ما غالب شد و ما گمراهیم مارا ازین مقام بیرون آر بار دیگر این گناه کنیم هر آئینه ظالمیم خدای گوید
اخسئوا فیها و لا تکلمون دور شوید و با من سخن نگوئید بی معنی و مهمل ... توجه و بیفائده گوئید دور باشید هم در
نار و بدان حال که هستید اکنون بنالید بزارید و خیال خلاص از دل خود منقطع کنید در دوزخ وادی است
او را هب هب گویند جباران و ظالمان را آنجا خواهند داشت ما ارزنا ایراده من المسائل الکلامیة فی اعتقادیات
الاسلامیة تقبل الله منا و ضاعف لنا اجرنا بحرمة النبی و آله الامجاد فلیکن ختم امرنا علی کلمة اشهد ان لا اله
الا الله وحده لا شریک له و اشهد ان محمدا عبده و رسوله و اشهد ان الجنة حق و النار حق و الحوض حق و الصراط
حق و المیزان حق و الساعة حق و ان الساعة آتیة لا ریب فیها و ان الله یبعث من فی القبور و تقبل

الی اللہ متضرعاً فنقول اللّٰھم انا نسئلک الجنۃ ونعوذ بک من النّار برحمتک یا عزیز یا غفار یا کریم یا ستار یا رحیم یا بار اللّٰھم اجرنا من النار یا مجیر ربنا آتنا فی الدنیا حسنۃً وفی الآخرۃ حسنۃ وقنا عذاب النار ربنا ظلمنا انفسنا وان لم تغفر لنا وترحمنا لنکونن من الخاسرین وصلی اللہ علی خیر خلقہ سیدنا ومولٰنا محمد وآلہ واصحابہ اجمعین وسلم تسلیماً کثیراً کثیراً برحمتک یا ارحم الراحمین۔

غلط نامۂ کتاب العقاید

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱	۲	۳	۴	۱	۲	۳	۴
۲	۲	کجا	کے	۵	۲	آمدان	آمدن
۵	۸	تمیعا	جمیعاً	۵	۱۳	نمجلس	مجلس
۵	۱۶	برأت	برأت	۹	۷	مظنونیت	مظنونیت
۶	۲۱	کمال ونفس	کمال نفس	۱۰	۱۷	منوز	منور
۱۲	۹	صفت بہ تقبیح	صفت تقبیح	۱۶	۱۳	قلبہ	قلبلہ
۱۷	۱۷	تعالی است	تعالی محال است	۱۹	۱	والقرذت	والقرات
۲۰	۹	صتر	ستر	۲۲	حاشیہ	۳۳	۳۴
۲۴	۱۰	شروع	شرع	۲۶	۱۲	یامردم	بامردم
۲۷	۱۴	خیہا	خیراً	۲۷	۶	یارو رتلہ	بارزتلہ
۲۸	۱۴	ولیتا	طیباً	۲۹	۴	منفض	منفصل
۲۹	۴	تنعیض	تنقیص	۳۰	۷	دہم در	ہم در